
РОЗДІЛ IV ВІЙСЬКОВІ СТУДІЇ

*П.Г. Усенко
(м. Київ)*

ВЕЛИКА ВІЙНА НА ЧОРНОМУ МОРІ (1914–1917 рр.)

На початку ХХ ст. Чорне море омивало землі Бессарабської, Херсонської, Таврійської, Чорноморської, Кутаїської губерній, Кубанської та Батумської областей, а також Болгарії, Румунії й Османської імперії, чиєю протокою Босфор, обабіч якої розташувалася падишахова столиця Стамбул (Константинополь, Візантія, Царград) вливалось у Мармурове море, що з протилежного боку другою своєю протокою Дарданелли з'єднувалося із Середземномор'ям.

Водний шлях від стамбульського військово-морського порту в затоці Золотий Ріг до Севастополя налічував 298 миль (морська миля дорівнює приблизно 1852 метрам), до Одеси – 352 милі, до Миколаєва – 403, до Херсона – 412, до Керчі–Єнікале – 432, до Новоросійська – 455, до Батума (Батумі) – 582. Напряму між Кримом і Малою Азією – 142 милі.

У середині чорноморського басейну, придатного для судноплавства (поки не розгулювалася стихія), пролягла більш як кілометрова западина. Мілини траплялися лише прибережні. Не надто утруднював навігацію клімат: лише іноді зринали бурі (особливо новоросійський вітер норд-ост – “бора” – ураганними поривами з Кавказьких гір допікав північному сходові моря). Північний захід узимку сковувався кригою, проте ненадовго й не щороку.

Тут від кінця ХVІІІ ст. конкурували ескадри Туреччини та Росії, а під час Східної війни 1853–1856 рр. як покровителька Порти сюди входила англо-французька армада, після чого, за Паризькою (1856 р.) і Лондонською (1871 р.) конвенціями, Босфор із Дарданеллами перекривалися для зарубіжних військових суден. Отож, південно-західний флот Росії, укомплектований в основній масі з українців¹, розвивався виокремленим на солідній відстані від царського двору, Адміралтейств-ради, столичних адміністративних інституцій (втім, із парадними інспекціями регулярно навідувався Микола ІІ, проїздивши до фамільних маєтків у Лівадії й Ореанді, де було створено розкішну міні-копію Чорного та Азовського морів). За нових обставин по сусідству в Європі з'явилися

болгарські й румунські ВМС.

Мілітарний ресурс чорноморців обіймав їхні плавальні та повітряні засоби, мінні мережі, берегові служби і належні об'єкти – казарми, управлінські й гідрографічні приміщення, училища, підприємства, арсенали, інтенданство. Поступово відродилося спорудження кораблів. Міцним бастионом рельєфно випростався Севастополь – центровий за географічним становищем (од нього морем до Керчі було 173 милі, до Батума – 410 миль, до Сінопа – 179, до Одеси – 160, до Херсона – 213, до Миколаєва – 203, до Босфору – 280, до гирла Дунаю – 167). Пролягла зручна залізниця до цього легендарного міста від вузлової східноукраїнської станції Лозова (південна гілка харківської магістралі, котра на північ сягала Москви та Санкт-Петербурга). Розгалуження колій сприяло флотським контактам з Одеським (від Бессарабії до Приазов'я) і Кавказьким (від Кубані до Аджарії) військовими округами.

Далось взнаки потужне економічне підґрунтя: металургійною, обробною й добувною промисловістю на сході та півдні України охоплено науковий і технічний потенціал великоросійських губерній, Балтики й іноземних фірм. Заготівлею провізії займалися корабельні ревізори з причорноморськими аграріями та негоціантами. Рівня світових лідерів суднобудування сягав Миколаїв – на річці Інгул, пов'язаній кризь Південний Буг з Дніпровським лиманом, куди вхід з моря надійно замикав Очаківський форт. Заклади цієї галузі функціонували й у Севастополі, Херсоні та Одесі.

Військово-торговельним портом була Керч, статус торговельних станцій мали кримські Феодосія й Ялта, кавказькі Новоросійськ, Поті, Батум, у спорідненому Азовському морі – Таганрог і Ростов-на-Дону (області Війська Донського), Маріуполь Катеринославської губернії, Бердянськ. Другорядними залишалися Балаклава, Ізмаїл, Кілія, Рені, Акерман, Скадовськ, Хорли, Генічеськ, Алупка, Алушта, Судак, Темрюк, Анапа, Геленджик, Туапсе, Сочі, Сухум (Сухумі) тощо. Флот нагромадив чималі резерви й тили.

Важливими на Чорному морі оттоманськими портами в Анатолії (Анталії) вважалися Трабзон (Трапезунд), Орду, Козлу, Сіноп, Самсун, Ереґлі, Зонгулдак (Сангулдак) та на західному узбережжі – Ігнеада (Інада), головними у Румунії були Констанца (Кюстендже), Мангалія, Суліна, в Болгарії – Варна, Балчик, Каварна, Бургас.

Напередодні Першої світової війни у книзі “Російський імператорський флот 1914 р.” капітан 2-го рангу Всеволод Єгор'єв, дослідник статистики в Санкт-петербурзькому військово-морському гуртку, очоленому теж капітаном другого рангу Олександром Колчаком, пророче написав: “Наявні умови, факт володіння протоками Туреччиною, не

убезпечують нас од появи на Чорному морі ворожого флоту. Розглядаючи це питання з точки зору реальних фактів, ми дійдемо висновку, що ворожий флот, відповідно тиснучи на Туреччину, може отримати її дозвіл на прохід до Чорного моря”².

Так і сталося за Великої війни, причому у безпрецедентному антуражі. Хитрими маневрами заплутавши англійських та французьких переслідувачів, 187-метровий лінійний крейсер-дредноут “Goeben” (“Гебен”) і 136-метровий легкий крейсер “Breslau” (“Бреслау”), що становили німецьку дивізію контр-адмірала В. Сушона, із санкцією кайзерівського генерального штабу вступили до Дарданелл. Коли введений в оману британський командувач у Середземномор’ї Берді Мілн дорікнув османам, що пропущені ними судна Вільгельма II не можуть, за міжнародною регламентацією, гостювати в їхніх, ще нейтральних водах, то почув сенсаційне: “Goeben” та “Breslau”, блискавично продані урядові халіфа Мехеммеда V, обернулися на “Jawuz Sultan Selim” і “Midilli”. 3 (16) серпня на обох замайоріли султанські стяги. В. Сушон став віце-адміралом у статусі турецького морського головнокомандувача, а його офіцери, як личило, надягли фески.

Локальна атмосфера кардинально згустилася. 27 серпня (9 вересня) Стамбул розпрощався з Британською місією, котра кілька років впливала на місцеві кадри моряків, а доти занехаяний оттоманський флот розквітнув. Гартованою дивізією, в якій “Goeben” – “Jawuz Sultan Selim”, та “Breslau” – “Midilli” відзначалися 27-вузловою ходою (вузол є одиницею виміру швидкості суден: стодвадцята частка милі за півхвилини, себто миля на годину), енергійний Сушон (“Сушон-паша”) гальванізував передані йому застарілі дредноути “Heireddin Barbarossa” й “Torgud Reis”, пристосований під плавбатарею допотопний лінкор “Messudieh”, бронепалубні крейсери “Hamidieh” і “Medjidieh”, торпедні крейсери – канонерські човни “Berk-i-Satvet” та “Peik-i-Shevket”, ескадрені міноносці “Gaiet-i-Watanije”, “Jadighiar-i-Millet”, “Numune-i-Hamiet”, “Muavenet-i-Millije”, “Taschoes”, “Basra”, “Jarhisar”, “Samsun”, мінні загорджувані “Ron”, “Nilufer”, “Samsun” й інші кораблі.

“Jawuz Sultan Selim” покладався на таку артилерійську могутність, що проти нього Чорноморський флот мусив максимально згуртуватися. Кожна з двох п’ятірок найпотужніших гармат німецько-турецького велета за хвилину давала до шести 280-міліметрових (одинадцятидюймових) залпів, чим переважала сукупно навчених до бою з ним 118-метрових панцирників “Евстафий” та “Иоанн Златоуст” і 115-метрового “Пантелеймона” (перехрещений славетний бунтівник 1905 р. “Князь Потемкин-Таврический”), бо за ті ж 60 секунд їхні “305-міліметрові” (“дванадцятидюймові”) спромагалися на два-три шестиствольних

залпи. Командир дредноута капітан першого рангу Р. Акерман та командир “Midilli” фрегатен-капітан (капітан другого рангу) В. Кетнер у форс-мажорі самі б визначали, чи змагатися з 16-вузловими лінкорами й здатними прискоритись до 23-х вузлів першокласними 134-метровими крейсерами “Кагул” (у минулому “Очаков”, повсталий 1905 р.) і “Память Меркурия” (первісно, до 1907 р., – “Кагул”), чиєю найпотужнішою зброєю були лише шестидюймовки – “152-міліметровки” (стандартно – по дванадцять на судні).

Османські корабельні екіпажі й обслугову босфорських та дарданелльських фортів Вільгельм Сушон заходився готувати за своїми критеріями. 16 (29) серпня на підмогу численній Німецькій військовій місії, 1913 р. розгорнутій в оттоманській армії генералом Ліманом фон Зандерсом, приїхала “нордична” репрезентація – три сотні справжніх “морських вовків”, серед яких два адмірали, комендори, далекомірники, командири брандвахт, мінери, сигнальники, досвідчені матроси. 60-літній адмірал у відставці Г. фон Узедом сформував “Зондеркоманду” для оборони проток.

12 (25) жовтня В. Сушон одержав мандат діяти на власний розсуд “за найвищим повелінням султана”. Військовий міністр Енвер-паша, екс-аташе в Берліні, конкретизував карт-бланш: “Турецький флот повинен запанувати на Чорному морі. Розшукайте російський флот і без оголошення війни атакуйте його, де б не знайшли”. Випадало відволікти Антанту до євразійської периферії, паралізувавши зручне сполучення Російської імперії із Середземним морем та підірвавши підвалини товарообігу й загалом господарства розлогих прилеглих теренів колапсом експорту та імпорту.

Через два дні неначе для радіотелеграфної практики і тренувань у Чорному морі за бойової оснащеності вишикувалася майже вся стамбульська ескадра. З неї “Haireddin Barbarossa” (під прапором молодшого флагмана командора Ариф-бея), “Torgud Reis”, канонерка “Burak Reis” та два міноносці задрейфували при Босфорі на чатах, а “Gaiet-i-Watanije”, “Muavenet-i-Millije” з мінним загороджувачем “Samsun” рушили до Одеси, “Jawuz Sultan Selim” (з В.Сушоном), “Nilufer”, “Taschoes” і есмінець “Samsun” – до Севастополя, “Midilli” й “Berk-i-Satvet” – до Керченської протоки та Новоросійська, “Hamidieh” – до Феодосії, “Reik-i-Schevket” збирався перерізати кабель між Севастополем і Варною³.

Негласні розвідники з російських суден без зволікань з’ясували наміри ворогів. Тож у поінформованого командувача Чорноморського флоту адмірала А. Ебергарда та його штабу, керованого контр-адміралом К. Плансоном, залишалася більше доби на організацію опору, щоб урезонити нападників. 15 (28) жовтня пароплави “Королева Ольга” й

“Великий князь Александр Михайлович” підтвердили прогноз маршруту лінійного крейсера з ескадреними міноносцями до Криму. Як не дивно, севастопольські зверхники адекватно не відреагували, хоч від 18 (31) липня країна перебувала в стані мобілізації й від 19 липня (1 серпня) воювала з Німеччиною, а від 24 липня (6 серпня) – і з Австро-Угорщиною.

На 16 (29) жовтня у Севастополі, де головним командиром порту був віце-адмірал М. Маньковський, базувалися лінкори “Евстафій”, “Иоанн Златоуст”, “Пантелеймон”, “Ростислав”, “Три Святителя”, “Георгий Победоносец”, “Синоп”, крейсери “Кагул”, “Память Меркурия”, “Алмаз” (посильне судно), підводні човни “Лосось”, “Судак”, “Карась”, “Карп”, п’ять есмінців та чотири мінних загороджувачі, в Одесі – два канонерських човни й загороджувач, в Євпаторії – дев’ять есмінців і чотири міноносці, в Очакові – мінний загороджувач.

Дозор із вечора здійснював дивізіон ескадрених міноносців, а найбільший чорноморський загородник “Прут” з повним 710-мінним запасом було відряджено недолугою вказівкою до Ялти за стрілецьким батальйоном, з дороги завернуто назад та проти ночі необачно зупинено у морі, щоб він засвітла ввійшов до Севастополя (командир судна капітан другого рангу Г. Биков мав опечатаний пакет із позначками фарватера під береговими батареями). Безприкладна катавасія затіялася, коли з півдня неспинно сунув турецький флот!

Спершу непрохані візитери стурбували одеський порт – найближчий до них і найбільший на Чорному морі за комерційними параметрами. Каталізував цю активність командир флотилії османських ескадрених міноносців корветен-капітан Мадлунг. Для заощадження палива, за задумом Сушона, буксирувати “Gairet-i-Watanije” й “Muavenet-i-Millije” взявся великий вугільний транспорт “Irmingard”, але, оскільки загальна швидкість у такий спосіб уповільнювалась аж до 6 вузлів, Мадлунг дозволив кораблям іти автономно, звичною для них прискореною ходою.

Охорону Одеси, попри потенційну загрозу, ніхто не відрегулював. Ніяк не підвищив пильності особливий загін із двох канонерських човнів (“Донец” та “Кубанец”) і двох мінних загороджувачів (“Бештау” й приписаний в Очакові “Дунай”). Системного сторожування не було, порт і вночі залишався здалека пізнаваним. Безжурно запалені міські ліхтарі висвітлювали не тільки набережну, а й пірси з брекватором – великою дамбою, вживаною з хвилеломами Військового та Нового молів для причалу суден.

Упевнений у недбальстві одеських караулів, корветен-капітан, не вагаючись увірвався до гавані: під оказію, що звідти кільватерною колоною попід Воронцовським маяком линули три пароплави, рвонув

зустрічним курсом. Знехтував подвійний ризик. Адаже запасся, крім штатних фахівців, колегами з ідентичних кораблів “Jadighiar-i-Millet” і “Numune-i-Hamiet”.

О 3-й годині 25 хвилин “Донец”, що пришвартувався за брекватером, просигналізував тривогу, проте запізно... Зі ста метрів його торпедував “Gairet-i-Watanije”, дванадцять моряків загинули, чотирнадцять були поранені. Чисельність жертв незмірно зросла б, якби на гвалт не відгукнулись оточуючі. Шлюпкою Добровільного флоту самовіддано приплив вахтовий матрос Іван Бережний, врятувавши 18 душ із затонулого судна. Цей нащадок чорноморських козаків отримав медаль “За спасание погибавших”.

Вода поглинала канчовен, чудово знаний Стамбулом: дев’ять з половиною місяців тому, новорічної ночі 1 (14) січня, з вини місцевого лоцмана на “Донец” наштовхнувся турецький пароплав. А 28 січня (10 лютого) за врятування трьох своїх підданців султан нагородив медалями п’ятьох “донечан”⁴.

“Muavenet-i-Millije”, керований командуючим напівфлотилією капітан-лейтенантом Фірле, теж видивився мішень – “Кубанец”, але втрутилася несподіванка: з ескадреним міноносцем у метушні зіштовхнувся портовий катер, швидко спрямований до виру подій, і завадив уполювати другу канонерку, в котрої саме заклинило 152-міліметрову гармату. Після того “Muavenet-i-Millije” бомбардував нафтогавань, наливний резервуар, портові споруди, пароплави “Витязь”, “Вампоа”, “Португаль”, “Оксус”, трамвайну станцію, цукровий завод на Пересипу.

Ввімкнувши прожектор, “Gairet-i-Watanije” зосередився на “Бештау”, де двох моряків було вбито й команда заціпеніла перед, здавалося, невідворотним кінцем при трьох сотнях мін на борту. Та найгіршого не сталося. Чи на есмінці спантеличились у поспіхові, чи ще з якоїсь причини, проте зненацька “Gairet-i-Watanije” позадкував із малого рейду, побіжно пустивши на дно сусідню із загородником вугільну баржу.

“Кубанец” відкрив стрільбу, коли зухвальці безкарно відійшли у море. Тієї самої доби Мадлунгів супутник “Samsun” заклав 28 мін на комунікації Одеса – Севастополь.

О 4-й годині 15 хвилин Російське товариство пароплавства й торгівлі радиувало: “Турецький міноносець підірвав “Донец”, ходить одеським портом і підриває судна”. За півгодини чорноморське начальство констатувало: «Війна почалась», але абсурдно зігнувало засторогу для Севастополя, мережева загорожа якого, знеструмлена в очікуванні “Прута”, безтолково не вмикалася.

В імлі “Jawuz Sultan Selim” надто наблизився до стаціонарних батарей, де за нього вперше взялися севастопольці, о 6-й годині 33 хвилини

зчинивши канонаду (за відмінну стрільбу артилерійський штабс-капітан Миронович був нагороджений орденом Св. Георгія 4-го ступеня). Один судновий котел вибув із ладу, та Сушон протягом чверті години спромігся таки на десять залпів по бухті й укріпленнях. У серпанкові вже навздогін дредноуту для годиться вистрелив штабний “Георгий Победоносец”⁵.

Одступивши, “Jawuz Sultan Selim” зустрів дозорні ескадреними міноносці “Лейтенант Пушин”, “Живучий” і “Жаркий”. Ведучий у цій трійці корабель дістав пробієни від османського флагману на дистанції понад 8 кілометрів. При тому, що командир дивізіону капітан 1-го рангу В. Трубецькой без шансів здужати кривдників хвацько імітував своїм есмінцем атаку. Після сьомої години ранку “Лейтенант Пушин”, на якому сімох моряків було вбито й одинадцятьох поранено, вирвався до Севастополя, нічим не зарадивши “Пруту”, котрий так віддалився від рогу Фіолент, що не запобіг ударові з крейсера.

Приречений мінний загороджувач загинув нескореним: його команда, “з великим шиком” (що зафіксував очевидець-німець) здійнявши прапори, відкрила кінгстони та ілюмінатори. Частина екіпажу зі зраненим і контуженим Биковим потрапила в полон, лейтенант О. Рогузський, мічман К. Смирнов та понад двадцять інших членів команди загинули, а три офіцери й 199 матросів на двох шлюпках, дружно повеслувавши навтьоки, були врятовані раптом прибулим “Судаком”. Мінний офіцер Олександр Рогузський, визнавши за краще підірвати трюм, посмертно став кавалером ордена Св. Георгія 4-го ступеня⁶.

“Jawuz Sultan Selim” попутно надібав трофей – пароплав “Ида”, виряджений із Маріуполя. Того ж дня “Nilufer” занурив 60 мін перед Севастополем і потопив пароплав “Великий князь Александр Михайлович”, захопивши з нього пасажирів, а також 14 мішків пошти. “Midilli” (у парі з “Berk-i-Satvet”) обстріляв Новоросійськ та виставив 60 мін біля Керченської протоки (незабаром на них вибухнули пароплави “Ялта” й “Казбек”).

Церемонністю запам’ятався феодосійцям “Hamidieh”: о пів на сьому ранку виділені з нього турецький і німецький офіцери попередили городян про обстріл міста, запропонували населенню покинути небезпечну зону. Між дев’ятою й десятою годинами цей крейсер випустив півтори сотні снарядів по вокзалу, портових механізмах, водогінній вежі та сховищах. Після цього, повернувши на захід, знищив вітрильник “Св. Николай” і пароплав “Шура”, а їхніх моряків полонив. До речі, управа Феодосії піклуючись про скарби, експоновані в заснованій земляком-мариністом І. Айвазовським художній галереї, спакувала шедеври для збереження до Сімферополя⁷.

17 (30) жовтня Росія, Франція й Велика Британія ультимативно зажадали від Порту “визначитися між розривом із Потрійною Антантою чи висилкою німецької морської та військової місії”, але демарш не остудив гарячі голови охочих загрузнути у конфлікті. 18 (31) жовтня російський посол М. Гірс, “грюкнувши дверима”, відбув зі Стамбула, а англійське адміралтейство під егідою морського міністра В. Черчіля зобов’язало своє відомство: “Негайно почати військові дії проти Туреччини”.

20 жовтня (2 листопада) царська Кавказька армія перетнула османський кордон кількома колонами і вступила до фортеці Баязет (Баязид) на Вірменському нагір’ї. Монарх видав маніфест, умотивувавши віковичну експансію меркантильною метою війни, яка вихлюпнулася в Азію:

“Божою милістю, ми, Микола Другий, імператор та самодержець всеросійський, цар польський, великий князь фінляндський, й інше, Оголошуємо всім вірним нашим підданам:

У безуспішній досі боротьбі з Росією, прагнучи всіма засобами примножити свої сили, Німеччина та Австро-Угорщина вдалися по допомогу Оттоманського уряду і втягли до війни з нами засліплену ними Туреччину.

Керований німцями турецький флот насмілився віроломно напасти на наше чорноморське узбережжя. Негайно після цього звеліли ми російському послові в Царграді з усіма чинами посольськими й консульськими залишити межі Туреччини.

З цілковитим спокоєм та упованням на допомогу Божу прийме Росія цей новий проти неї виступ старого утисника християнської віри і всіх слов’янських народів.

Не вперше доблесній російській зброї долати турецькі полчища – покарає вона й цього разу нахабного ворога нашої Батьківщини. Разом з усім народом російським ми непохитно віримо, що нинішнє нерозсудливе втручання Туреччини у військові дії лише прискорить фатальний для неї хід подій та відкриє Росії шлях до розв’язання заповіданих їй предками історичних завдань на берегах Чорного моря.

Дано в Царському Селі двадцятого дня жовтня у літо від Різдва Христового тисяча дев’яцот чотирнадцяте, царювання ж нашого в двадцяте”⁸.

Фраза про міфічні “історичні завдання на берегах Чорного моря” – ключова. Російська офіційна преса відверто штовхала до “владарювання Константинополем”, до загарбання Босфору і Дарданелл. Задля оволодіння берегами проток та “морською базою при виході з Дарданелл до Середземного моря”, виплодилися демагогічні гасла “визволення Візантії від турецького гноблення” й “можливості мати замість кількох маленьких флотів різних морів єдиний флот Російської імперії, котрий

перебуватиме там, де в той або інший момент цього вимагатимуть інтереси його вітчизни”⁹.

Перед Чорноморським флотом кількісний склад якого з початком збройних дій подвоївся і досяг майже 30-тисячної чисельності, постали пекучі проблеми. За військовою доктриною він сприймався як елемент сприяння російській армії на півдні, у суміжній сфері. Конче вимагалось повсюдно тіснити ворога, найкращим чинником чого було б ослаблення османського флоту чи ізолювання Босфору з півночі. Вже ввечері 23 жовтня (5 листопада) намітилася стратегічна вісь: фахівців з «нафтових» есмінців, запрограмованих прискорюватися до 28 та більше вузлів, – «Беспокойного» (під командою капітана другого рангу Зарудного), «Гневного» (капітана другого рангу Черкасова), «Дерзкого» (капітана другого рангу Моласа), «Пронзительного» (капітана другого рангу Борсука) поклали дві сотні мін за 8–10 миль до протоки на глибині 4,3 м.

Природно, біль від наруги 16 (29) жовтня збудив “чорноморську Пальміру”. Вартівником до неї перебазувався “Синоп”. Верховний головнокомандувач великий князь Микола Миколайович лаконічно сформулював: “Головна мета – всіма заходами упереджати й завадити десантові противника загалом, а в районі Одеси зокрема”¹⁰.

На цьому етапі “Дунай” і “Бештау” за підтримки канонерських човнів “Терец” та “Кубанец” нашпигували навкруг одесько-очаківського закутка 550 мін. За місяць там назбиралося 1668 смертоносних зарядів, перед Дністровським лиманом – 233, у Каркінітській затоці – ще дві сотні. 19 жовтня (1 листопада) загороджувачі “Великая княгиня Ксения” (командир – лейтенант Бужинський), “Великий князь Константин” (командир – старший лейтенант Андросов), “Цесаревич Георгий” (командир – старший лейтенант Чайковський) і “Великий князь Алексей” (командир – лейтенант Виноградський) почали встановлювати додаткові захисні поля під Севастополем. Вразливі для Російської імперії пункти в Чорному морі “найжачилися” більш як чотирма тисячами “пасивних” вибухових пристроїв. Навпроти турецького берега було щедро виставлено 1247 їхніх “активних” аналогів¹¹.

Не забули чорноморці про Дунай, де австро-угорській флотилії протистояла екстрено створена з пароплавів та барж Експедиція особливого призначення під проводом капітана 1-го рангу М. Веселкіна (згодом – контр-адмірал, комендант Севастопольської фортеці). 30 серпня (12 вересня) 1914 р. загін старшого лейтенанта Волковицького поламав шлюз на каналі Боссут й у Залізних воротах (звужена ділянка між Карпатами і Балканами) відсік усі судна вище за річковою течією¹².

Чорноморська сцена, попри її унікальність, була невід’ємним коном

світової війни. Заради втягнення міжконтинентальної Оттоманської імперії до конфронтації з Антантою феєрично розігравалися козири – “Goeben” та “Breslau”. Натомість англо-французьке морське командування воліло заангажувати російський флот на підсобній орбіті. Вдовольняючи прохання союзників, Ставка Верховного головнокомандувача 19 жовтня (1 листопада) задекларувала бажання блокувати Анатолійський вугільний район, Гераклеїські копальні¹³.

24 жовтня (6 листопада) з півночі вперше було атаковано Зонгулдак, що, надаючи якірні стоянки, пристосовувався для вивезення палива з Геракле. “Ростислав” і “Кагул” розстріляли перевалочні споруди, буксири, пароплав “Bejkoz”, а кораблі супроводу («Память Меркурия» з ескадреними міноносцями) потопили транспорти “Nikea”, “Bezmi-i-Alem”, “Bahr-i-Ahmer”, “Mithadpasa”, полонивши з них понад двісті осіб.

Для облоги того військово-промислового вузла проектувалося захарастити його спрацьованими пароплавами “Атос”, “Ерна”, “Исток” та “Олег”, максимально завантаживши їх камінням, аби унеможливити підйом на поверхню. Проте вони підвели, в ніч на 11 (24) грудня із Севастополя експедирані в останню путь “Ростиславом”. У темряві набрівши на “Midilli”, загинув “Атос” (два його офіцери й тридцять один матрос потрапили до крейсера в полон), і зазнав пошкоджень “Олег” (чотирьох членів його команди було вбито, кількох – поранено). На ранок Анатолія шокувала чорноморців приголомшливою метаморфозою: у портовиків з’явилася артилерія, котрої А. Ебергард злякався, не надумавши нічого ліпшого, як негайно погребти всі баластні суда поза бухтою¹⁴.

Зонгулдак спіткав лиха, що неабияк уплинуло на вантажопотік. Активно налітали на нього повітряні гідрочовни з переобладнаних 1914 р. під авіаносці посильних кораблів 9240-тонної водомісткості – “Император Александр III”, перейменованого на “Император Александр I” (навесні 1917 р. буде “Республиканец”) та “Император Николай I” (від травня 1917 р. – “Авиатор”). Однак турецьку паливну артерію не вдалося цілком застопорити: втрачене нею від північних наскоків надолужували і посилені османські конвої, й масове перевезення вугілля малими безпалубними суднами-баркасами і фелюгами до гирла річки Сакар’я та далі на Стамбул внутрішніми ґрунтовими й водними трасами.

Жахлива ескалація військових акцій накручувалася багатогранно. 25 жовтня (7 листопада) “Midilli” обстріляв Поті, 28 жовтня (10 листопада) “Jawuz Sultan Selim” обірвав кабель Севастополь-Варна, що дванадцять днів тому не судилося крейсерові “Peik-i-Shevket”. 4 (17) листопада “Евстафий”, “Пантелеймон”, “Иоанн Златоуст”, “Три Святителя”, “Ростислав”, “Кагул”, “Память Меркурия”, “Алмаз” і тринадцять міноносців бомбардували Трабзон, а “Великий князь Константин” та “Великая

княгиня Ксенія” загатили 400 мін перед цим портом, Полатхане, Уніє, Самсуном.

8–9 (21–22) грудня два тих самих мінні загороджувачі з іншими кораблями під прапором контр-адмірала Львова так прилаштували на південному заході моря свою зброю, що до її тенет через чотири доби втрапив “Jawuz Sultan Selim”. Розпанахавшись одразу з обох бортів і “ковтнувши” 600 т води, на три місяці позбувся нормальної боєздатності. До цього на півночі від Босфору пролунав один потужний вибух: 7 (20) листопада російська міна розітнула “Nilufer” із 63-особовим екіпажем. 17 (30) грудня таким же чином було знищено й “Ron” (загинули троє його моряків)¹⁵.

Скрижалі 1914 р. особливою віхою зацентували морську битву 5 (18) листопада, коли за чотири з половиною десятка миль від Херсонського маяка та за двадцять миль до найпівденнішого у Криму рогу Сарич Чорноморський флот атакував “Jawuz Sultan Selim” і “Midilli”. Приблизно опівдні “Алмаз”, командиром якого був капітан 2-го рангу О. Зарін, помітив їх та просигналізував “Бачу ворога” адміралові Ебергарду, після чого “Евстафій” уже першим залпом вразив “Jawuz Sultan Selim”, наблизившись до нього менше, ніж на 7,5 кілометра. В бій вступили також “Иоанн Златоуст”, “Три Святителя” й “Ростислав”, але всі вони схилили зі стрільбою.

Протягом 14 хвилин “Jawuz Sultan Selim” зазнав прямих влучень, у тому числі трьох 305-міліметрових снарядів. За попередньо опублікованими в морській літературі даними, на ньому “7 офіцерів і 42 нижніх чини вбито та багато поранено”, а за пізнішими, теж не безсумнівними, – з його ледь не півторатисячного штату загинуло більше сотні моряків, зазнали поранень 7 офіцерів і 52 матроси. Попри людські втрати він п’ятьма “280-міліметровками” поцілив у “Евстафій”, вбивши там 4 офіцерів та 29 інших членів екіпажу, а двадцятьох важко поранивши (ті з них, хто невдовзі помер, поховані на Михайлівському цвинтарі севастопольської Північної сторони). Коли пошарпаний лінійний крейсер виборсався (як і не за торкнутий вогнем “Midilli”), то два тижні відлагоджувався в Золотому Розі. “Евстафій” відремонтувався у Севастополі за десятиденку¹⁶.

Непересічну баталію з ентузіазмом інтерпретував цар. 9 (22) листопада А. Ебергард читав депешу Верховного головнокомандувача: “Щасливий передати таку телеграму государя імператора: “Передай Чорноморському флотові мою подяку за успішні його дії та за ревну службу його особового складу. Микола”. Відзначеним військовикам морський міністр І. Григорович терміново вручав нагороди в Севастополі, а у Москві було негайно роздруковано хромолітографію, присвячену тому епізоду¹⁷.

Палітра колізій у Чорному морі дедалі насичувалася. 24 листопада (7 грудня) “Midilli” провів транспорт “Zafer” із 24 диверсантами-кавалеристами до острова Зміїний (Фідонісі), звідкіля вони дісталися Дністровського лиману і піратськи захопили кількох мешканців під Акерманською фортецею.

“Zafer” одразу комфортно повернувся до Стамбула, “Midilli” ще додошкуляв кримчанам, а “командос”, зодягнені в російську військову форму, авантюрно помандрували тероризувати залізницю Бендери – Рені та “нищити сусідні села”. Незабарно викриті й обеззброєні, завдання вони не виконали¹⁸.

Новий рік характерно успадковував кошмарну естафету від старого: 20 грудня 1914 р. (2 січня 1915 р.) на північний схід од Босфору підірвався “Berk-i-Satvet”. Скориставшись ситуацією, 22 грудня (4 січня) “Память Меркурия” і 4 ескадрених міноносці “посмикали” гонитвою й пальбою під Сінопом “Hamidieh”. Принагідно було торпедовано пароплав “Maria Rosette” (дев’ять моряків із нього потрапили до полону, інші допливли до свого берега).

Зимова негода розрідила мінні поля на півночі Чорного моря, викинувши з них ледь не три сотні смертоносних приладів, здебільшого на Керченський півострів (200), Джарилгацьку косу (40), під Одесу (більш як три десятки). За звичай, будь-кому, хто не перебував на державній службі, до березня 1915 р. за знайдену чи вчасно помічену міну-приблуду сплачувалося по 15 карбованців, з весни кожна така знахідка преміювалася “двадцяткою”. Компенсували прогалини понад тисяча доданих “пекельних машин”, а півтисячі було припасовано під Севастополем.

Через матеріальну нестачу турецькі та німецькі техніки за всю війну встановили 722 чорноморські міни, причому на початку 1915 р. горя босфорським морякам завдало їхнє ж знаряддя для оборони. На ньому в ретельно перевіреній, як вважалося, зоні 8 (21) січня вибухнула модерна канонерка “Hizir Reis”, 17 (30) січня було втрачено канонерський човен “Nevsehir”, бо міна, знята з його палуби для укладання на баржу, обірвалась, і наглий удар детонував по обох суднах¹⁹.

На оперативний простір учащав Чорноморський флот: за два перших місяці 1915 р. сім разів виходив на море, знищивши чотири пароплави, 120 моторних та вітрильних шхун, а вогнем по суші – каравани верблюдів²⁰. 22 лютого (7 березня) анатолійців потрясло бомбардування Ереґлі й Зонгулдака, коли було потоплено сім суден. Аби заспокоїти населення, “Midilli”, “Jadighiar-i-Millet” і “Muavenet-i-Millije” продефілювали вздовж азійського узбережжя. На світанку 5 (18) березня легкий крейсер примчав до Феодосії та, фугасами запаливши на південному

сході Криму торпедно-пристрільну станцію і військово-морську майстерню, благополучно повернувся до Босфору²¹.

О тій порі царська дипломатія заявила претензії на Мармурове море з обома протоками. Анексія його європейського узбережжя до лінії Енос – Мідія в Південній Фракії, всіх островів того моря, егейських Тенедосу (Бозджаади) та Імрозу (Гьокче), азійських берегів од Босфору до Ізмірської затоки дозволялася Росії за порозумінням із Францією й Великою Британією після воєнної перемоги Антанти. 27 лютого (12 березня) цю прелімінарію визнав британський кабінет міністрів (пам'ятною запискою королівського посольства у Петрограді), а через місяць, 28 березня (10 квітня), – французький (вербальною нотою). Роз'ятрені російські апетити мали вдовольнитися, “коли війна дійде до переможного кінця і коли Франція та Англія втілять свої плани на Сході й в інших місцях”²².

Виняткового значення набувала Транспортна флотилія Чорноморського флоту, створена в Одесі контр-адміралом Хоменком, майбутнім віце-адміралом, задля вирішального стрибка армійських корпусів на південь. Вона включала понад сто суден, зібраних за військовою повинністю, зафрахтованих і конфіскованих у ворога. Її 1-й загін з пароплавами “Император Николай”, “Афон”, “Иерусалим”, “Тигр”, “Евфрат”, “Садко”, “Белороссия”, “Витязь”, “Вампоа” був ладен умістити пластунську бригаду, гірський артдивізіон, роту саперів й одеський морський батальйон – усього понад 9 тис. бійців, півтори тисячі коней та 340 возів²³.

Однак із грандіозною експедицією російські “верхи” не квапилися. “Поки той момент не можна визначити навіть приблизно, проте можна з упевненістю сказати, що флот матиме певний час для ремонту й підготовки до нової операції, оскільки збір необхідної кількості військ до пунктів посадки на судна триватиме чимало часу – не менше місяця”, – так у січні 1915 р. міркував про перспективу начальник штабу при Верховному головнокомандувачеві генерал від інфантерії М. Янушкевич²⁴.

Ставка обтяжила чорноморців допоміжними функціями, коли в лютому–березні англо-французьке з'єднання дерзнуло амбітно штурмувати Дарданелли. 19 лінкорів (“Agamemnon”, “Albion”, “Canopus”, “Cornwallis”, “Irresistible”, “Lord Nelson”, “Majestic”, “Ocean”, “Prince George”, “Queen Elizabeth”, “Swiftsure”, “Triumph”, “Vengeance”, “Bouvet”, “Charlemagne”, “Gaulois”, “Suffren”, “Goliath”, “Inflexible”) з меншими кораблями та авіацією намагалися придушити османські форти. Паралельно чорноморці мали прикувати до себе частку супротивних сил. Великий князь Микола Миколайович дав конфіденційну вказівку увірватися через Босфор до Мармурового моря, якби туди пробилися союзники із заходу.

Попри те, що Дарданелльська кампанія захлиналася, 14 (27) березня

проти босфорських укріплень виступили “Ростислав”, “Три Святителя”, “Алмаз” з літаком на борту, “Император Николай I” з п’ятьма повітромоторними човнами, тральники, міноносці. Наступного ранку розстрілявши пароплав “Salbah” з амуніцією і боєприпасами для турецької Ерзурумської армії, вони завдали, як тріумфально рапортував Ебергард, історичне “перше бомбардування Босфору”²⁵.

Інтенсивні набіги тривали понад місяць, причому Транспортна флотилія створювала враження, що невпинно готується до десанту, котрий міг бути з 7-ої армії генерала від артилерії В. Нікітіна, 5-го Кавказького корпусу генерал-лейтенанта М. Істоміна й 2-го армійського корпусу, очоленого генералом від інфантерії В. Флугом. Сполошений В. Сушон обмізковував, як продемонструвати, що не зовсім прив’язаний до оборони і слатиме на боротьбу кораблі. Тим більше “Jawuz Sultan Selim” залатав ліву бреш, а з незагоєною правою досягав 20-вузлової швидкості²⁶.

Тільки-но 17 (30) березня “Память Меркурия”, “Император Николай I” та міноносці “Заветный”, “Звонкий” і “Зоркий”, обстрілявши Зонгулдак, знищили пароплав “Sedig”, як 19 березня (1 квітня) на відплату спорядилися “Medjidieh” та “Hamidieh” з узятими для тралення есмінцями “Taschoes”, “Samsun”, “Jadighiar-i-Millet” і “Muavenet-i-Millije” – тим, що в жовтні 1914 р. позбиткувався над одеситами. “Jawuz Sultan Selim” та “Midilli”, підстраховуючи їх у морі з боку Севастополя, попутно запроторили до пучини пароплави з цукром “Восточная Звезда” й “Провидент”.

Німецький командир “Medjidieh”, капітан 3-го рангу Бюксель зі своєю напівфлотилією вранці 21 березня (3 квітня) на 14 миль відхилився на схід від Воронцовського маяка. По 6-й годині його корабель поблизу Куяльницького лиману та сіл Фонтанка, Григорівка і Сичавка (Олександрівка) зачепився за міну. Бюксель перевів екіпаж з радіостанцією на “Jadighiar-i-Millet”, затопивши підірваний крейсер на мілководді Одеської банки, щоби не дістався Чорноморському флоту²⁷.

З міста картина виглядала такою собі передвеликодньою. Страсної суботи на обрії забовваніли контури військових суден та зникли, окріч єдиного силуету. Заінтриговані спостерігачі вгледіли рубку, дві щогли і три труби. В море направився штабний пароплав оборони Одеського району, й її начальник капітан першого рангу М. Федорович переконався у немічності стометрового пришельця, але тільки за добу посильні з водолазами зняли оттоманську атрибутику, карти, документацію. Знайшовся і катер із “Medjidieh”, прибитий до берега.

Спорожнілому “сюрпризові”, піднятому з 13-метрової глибини та відриштованому в одеському плаваючому докові, нарочито було дано ім’я втраченого півроку тому загородника “Прут”. Докладно розповівши

про пригоду, газета “Одесские новости” й петроградський журнал “Морской сборник” процитували передову статтю лондонського часопису “Daily News” про те, що цей епізод і бомбардування Босфору “знаменують початок безсумнівного панування Росії на Чорному морі, котре дасть змогу Росії висадити свої війська, де вона забажає”²⁸.

19 квітня (2 травня) “Кагул” та “Память Меркурия” атакували Зонгулдак, а “Пантелеймон” і “Три Святителя” – Босфор. Наступного дня “Три Святителя” й “Ростислав” обстріляли оборонців протоки без якихось для них прикросців. 21 квітня (4 травня) “Ростислав” і гідролітаки з кораблів “Алмаз” та “Император Николай I” навально причавили бухту Ігнеада, “Память Меркурия” потопив у Козлу пароплав “Sahir”, а “Кагул” захопив судно “Amalia” до Севастополя (стало “Амалия”). Від початку війни до весни 1915 р. Османська імперія розгубила приблизно третину комерційного водотоннажу²⁹.

Знівелювати тенденцію невдач спробував тривалим рейдуванням 23–25 квітня (6–8 травня) відремонтований “Jawuz Sultan Selim” і 26 квітня (9 травня) знову вийшов на бій проти Чорноморського флоту. Дарма: наступного ранку “Евстафий”, “Пантелеймон”, “Иоанн Златоуст”, “Ростислав” та “Три Святителя”, абсолютно не потерпівши від 160 випущених по них снарядах, щонайменше двічі “накрили” лінійний крейсер (утім не завдали відчутної шкоди). За 22-хвилинний бій А. Еберггард удостоївся символічних мечів ордена Св. рівноапостольного князя Володимира 2-го ступеня³⁰.

Туреччину посилили німецькі підводні човни, після чого російський адмірал, притримуючи лінкори, переклав стрижневі чорноморські обов’язки на в’юнкі ескадрені міноносці. Навіть найменша з їхніх розгонистих ланок – “двійка” кораблів – оптимально реалізовувала свої можливості.

Тандем “Дерзкого” й “Гневного” 28 травня (10 червня) обстріляв Зонгулдак, потопив поблизу Сакар’ї пароплав “Edirne”, полонив біля Босфору та відправив до Севастополя невелике судно “Eregli”, а вночі дав відсіч “Midilli”: натрапивши на нього, есмінці не спасували, і крейсер відступив. Коли ж “Гневный” притишив ходу через негаразди у паропроводі, “Дерзкий” під команду капітана 2-го рангу О. Гадда (1918 р. стане товаришем морського міністра в Українській державі гетьмана Павла Скоропадського) за інерцією наодинці азартно наздоганяв зникаючий крейсер, де сім моряків загинули й п’ятнадцятьох було поранено.

“Пронзительный” та “Беспокойный” 1 (14) червня попід болгарським берегом знищили пароплав “Seliamet-Bakhrie” з діжками гасу, колишнє грецьке судно “Antonios” прихопили із собою. 19 липня (1 серпня) “Живой” і “Живучий” запроторили на дно 46 вітрильників, 20 липня

(2 серпня) вісім есмінців у чотирьох тандамах спалили чотири з половиною сотні вітрильних та вітрильно-моторних плавальних засобів противника.

Вдалими тактичними діями репрезентувалися й “трійки” ескадрених міноносців. У липні “Беспокойный”, “Пронзительный” і “Дерзкий” потопили пароплав та баржу, “Быстрый”, “Пылкий” і “Счастливый” – 19 малих суден, від 16 (29) липня до 22 липня (4 серпня) “Звонкий”, “Зоркий” та “Заветный” – 120, від 16 (29) серпня по 21 серпня (3 вересня) той самий “Заветный”, “Лейтенант Пущин” і “Завидный” – 319. За 77 днів від червня по вересень ці кораблі понад три десятки разів патрулювали південним заходом моря³¹.

Самостійні експедиції доручалися підводним човном. 18 (31) червня “Тюлень” (командир – старший лейтенант П. Бачманов), розтросив трищогловий барк “Тайв” та п’ять шхун. Менш як за три роки він й інші севастопольські субмарини розгромили понад сім десятків вітрильників і дев’ять пароплавів ворога.

Визначну роль відіграв підводний мінний загороджувач “Краб”, виготовлений миколаївським заводом “Наваль”. Експериментальному човну належало замінювати відтинок приблизно з милью між босфорськими маяками Румелі-фанер та Анатолі-фанер, щоби перетнути протоку своєрідним бар’єром, коли до Одеси, а потім до Севастополя збирався перейти новісінький 168-метровий первісток чорноморських дредноутів “Императрица Мария”, випущений миколаївським підприємством “Російського суднобудівного товариства”.

25 червня (8 липня) “Краб” вийшов із Севастополя в колі субмарин “Тюлень”, “Нерпа” і “Морж”. Перша з супровідниць зайняла західну позицію перед Босфором, друга – східну, третя асистувала мінному загороджувачу, поки він не приступив до безпосереднього виконання наказу. 27 червня (10 липня) судно-ексклюзив устаткувало міни настільки професійно, що вже за добу на них наскочили канонерка “Issa Reis” та пароплав “Ugurola”.

За подвиг командир човна старший лейтенант Л. Феншоу став капітаном 2-го рангу, мінний офіцер мічман Н. Монастирев – лейтенантом, виконуючий обов’язки старшого офіцера лейтенант В. Крузенштерн одержав орден Св. Анни третього ступеня й Георгіївську зброю, начальник бригади капітан 1-го рангу В. Клочковський як поводити операції – орден Св. Володимира третього ступеня з мечами, флагманський штурман М. Паруцький підвищився з лейтенантів до старшого лейтенанта (він командуватиме “Крабом” восени, коли Л. Феншоу стане командиром дивізіону, до якого ввійшли “Краб”, “Морж”, “Тюлень” і “Нерпа”). Дванадцяттеро з матросів, унтер-офіцерів і боцманів прикрасилися

медалями на Станіславській стрічці з написом “За усердие”, десятеро – Георгіївськими медалями “За храбрость”, восьмеро – знаками ордена Св. Георгія (один – срібним хрестом 3-го ступеня, семеро – хрестами 4-го ступеня)³².

Накреслені перехід красеня-лінкора “Императрица Мария” відбувся без зайвих інцидентів, хоч уночі на 25 червня (8 липня) з ним було чимало клопоту в річковій тіснєві. Морем його супроводжували “Память Меркурия”, “Император Александр I”, вісім ескадрених міноносців, посильне судно “Летчик”, а в південнішому заслоні – п’ять лінійних кораблів, два крейсери та три есмінці. 3 липня він, радо зустрінутий у Севастополі й найменований матросами “Марійкою” (варіант – “Маруха”), форсував бойову підготовку на основі ліпшої за “Jawuz Sultan Selim” структури: в чотирьох баштах – по три 305-міліметрових жерла, на бортах – по десятку 130-міліметрових³³. “Майже не зазнавши втрат, Чорноморський флот постійно нарощує силу і чекає на той момент, коли дійде час перейти до розв’язання близького кожному російському серцю завдання, заповіданого нам усім нашим минулим”, – ці експресивні слова віце-адмірала І. Григоровича у Державній Думі зірвало схвальні вигуки “браво”³⁴.

На літній період припало кілька неординарних подій. 30 червня (13 липня) всюдисущі есмінці при малоазійському розі Карабурун знешкодили пароплав “Igneada” – те саме судно “Ида”, яке “Jawuz Sultan Selim” полонив під кримським берегом 1914 р. За кілька днів, 5 (18) липня 1915 р., “Midilli” напорівся на міну, вготовану взимку загоном контр-адмірала Львова. Крейсер, на якому загинуло 8 моряків, ремонтувався – до 14 (27) лютого 1916 р.

Баланс сил на Чорному морі відчутно хитнувся на користь Росії. Показовим виявився день 28 липня (10 серпня) 1915 р., коли для нальоту на Зонгулдак крейсерів “Кагул” та “Память Меркурия” і п’ятьох ескадрених міноносців придався “Тюлень”, біля рогу Кефкен наполохавши турецький конвой, вартований “Hamidieh” з “Muavenet-i-Millije” й “Numune-i-Hamiet”, та пустивши на дно пароплав “Zonguldak”.

Блискуче скоординував субмарину з есмінцями свого дивізіону В. Трубецької: 23 серпня (5 вересня) “Быстрый”, “Пронзительный” і “Нерпа” напали на черговий морський караван. Цього разу “Hamidieh”, на котрому знічев’я відмовили дві великі гармати, та “Muavenet-i-Millije” й “Numune-i-Hamiet” просто повтікали. “Пронзительный” та “Быстрый” із субмариною розтрошили пароплави-вугільники “Sejhun”, “Eresos” та “Illiria” з майже 10 тисячами тонн палива і баржу з буксиром.

Звитяжні офіцери обох ескадрених міноносців були гідно відзначені.

Командир “Пронзительного” капітан другого рангу В. Борсук дістав Георгіївську зброю, звання капітана першого рангу й посаду дивізіонного начальника, його напарник з “Быстрого” З. Шипулинський – також “каперангові” погони, Георгіївську зброю, бант і міні-мечі до ордена Володимира 4-го класу, а Трубецької – Георгіївську зброю та орден Георгія 4-го ступеня³⁵.

Замість “Hamidieh” восени 1915 р. конвоював кораблі “Jawuz Sultan Selim”, якому 8 (21) вересня не становило труднощів одігнати “Гневный”, “Дерзкий” і “Счастливый”. Але 1 (14) листопада суперкрейсер ледве відхилився від торпеди “Моржа”, й Сушон зарікся ризикувати на такий кшталт. “Чорне золото” до Стамбула відтоді постачалося німецькими суднами винятково під покровом темних ночей.

Ще влітку 1915 р. верховний головнокомандувач на запит І. Григоровича дозволив переобладнати Транспортну флотилію, щоб зручніше експлуатувати її у каботажі. До листопада вона дала раду двом з половиною мільйона пудів зерна, майже мільйону пудів вугілля та півмільйону пудів інших вантажів. Екстрено знадобилися борти під десант, коли з’явився ще один ворог – болгарські військово-морські сили (котрих, де-юре інтернувавши після закінчення Балканської війни 1913 р., тепло пригортав Севастополь). Підпорядковані В. Сушону, вони включали шість міноносців з 26-вузловою ходою, старий навчальний корабель “Надежда” зі швидкістю до 17 вузлів і дві яхти.

Крім того, в Євксинограді, на північ від Варни (за 110 миль од Стамбула), Четверним Союзом було влаштовано стоянку Константинопольської флотилії підводних суден, які від літа 1915 р. шастали Чорним морем: з них переданий Болгарії човен UB–8 під керівництвом лейтенанта фон Фойгта біля східного кримського берега 27–29 серпня (9–11 вересня) знищив чотири шхуни й потріпав торпедно-пристрільну станцію неподалік від рогу Чауда, такий самий німецький UB–7 (командир – лейтенант Вернер) поблизу Одеси 2 (15) вересня потопив 6000-тонне англійське судно “Patagonia”, а тотожний “сімці” та “вісімці” UB–14 лейтенанта фон Геймбурга під Кримом 24 вересня (7 жовтня) розправився з пароплавом “Катя” (з цукром) і наступного дня – з танкером “Апшерон” (з нафтою).

1 (14) листопада Євксиноград діждався малої субмарини UC–13 під командуванням лейтенанта Кірхнера. За тиждень вона спепелила трищогловий цементовоз “Украина”, потім – кілька інших вітрильників, але 16 (29) листопада в аварійному стані викинулася на землю біля річки Мелен, де й принишкла. Коли відряджені її визволяти канонерські човни “Tash-Keupru” та “Iesgar” з Босфору дістались острова Кефкен, туди ж підоспіли “Пронзительный”, “Дерзкий” і “Счастливый”. Ці

есмінці 28 листопада (11 грудня) спалили обидві прибулі канонерки, трьох їхніх моряків убили, двох тяжко поранили. За дві декади “Счастливы” та “Пронзительный”, розшукавши замасковану під пагорб УС–13, пустили її на пил³⁶.

В жовтні 1915 р. флот збагатився другим спорудженим у Николаєві (цього разу на “Навалі”) дредноутом “Императрица Екатерина Великая”, пестливо названим “Катюша” й схожим на флагман “Императрица Мария” габаритами, обрисами, 21-вузловою швидкістю, артночинням. Тепер оттоманську ескадру могла поборювати будь-яка з трьох севастопольських комплексних груп (до кожної додавалися міноносці та літаки):

- 1) “Императрица Мария” і “Кагул”;
- 2) “Императрица Екатерина Великая” й “Память Меркурия”;
- 3) “Евстафий”, “Иоанн Златоуст”, “Пантелеймон” та “Алмаз”.

Виникла можливість укрупнити південно-східний загін чорноморських кораблів, який від осені 1914 р. підпірав війська під орудою начальника штабу Кубанського козацтва, згодом коменданта закавказької Михайлівської фортеці й тимчасового батумського генерал-губернатора В. Ляхова, поміж чийх підрозділів мужньо воював батальйон морської піхоти із запасу матросів і молодших флотських офіцерів. Спочатку капітан 2-го рангу К. Шуберт у Батумі мав посильне судно “Березань”, мінний загороджувач “Дыхтау”, транспорт “Буг”, пароплав “Принцип” та лоцманські катери, а від зими 1914–1915 рр. – і міноносці. В січні 1916 р. під команду нового загонового й портового командира, капітана 1-го рангу М. Римського-Корсакова сконцентрувалися “Ростислав”, “Кубанец”, “Лейтенант Пуцин”, есмінець “Живой”, міноносці “Стремительный” та “Строгий”, ожилі після трагедії в Одесі “Донец” і ланка “ельпідіфорів” – містких парових шаланд (із осадкою носу – до метра, корми – до 3 м), випробуваних на північних лиманах Чорного моря й в Азовському морі, щоби слугувати тралерами, мінними загороджувачами, канонерськими човнами, десантними суднами, вміщуючи до тисячі піхотинців.

23–24 січня (5–6 лютого) 1916 р. “Ростислав”, “Кубанец”, “Донец”, “Лейтенант Пуцин”, “Стремительный” та “Живой” у радіусі досяжності своїх снарядів шквальним огнем “покришили” берегові батареї з боку Лазистану і польові позиції перед Приморським загоном Кавказької армії, що дозволило російським солдатам просунути до річок Абу-Віце-дереси та Беюк-дере (Фиртина).

Цікаво, що прицільну точність комендори підкоригували за береговою рацією, змонтованою флотськими майстрами з підручних засобів, переважно запчастин. Перманентний наступ за участю перевезених

суднами Батумського загону двох піших батальйонів та трьох спецвзводів (гірського й двох кулеметних) призвів до здобуття селища Різе, куди як на плацдарм намічалася нове десантування³⁷.

Невтомно морем сновигали “нафтові” есмінці. Як правило, їхні стрімкі рейди були ефективними. Екссес трапився в ніч на 23 грудня 1915 р. (5 січня 1916 р.): через непорозуміння чи злу витівку “Быстрый” у другій маневреній групі тричі гахнув із гармат та сімома торпедами дав мінний залп по “Катюші”. Добре, що не влучив³⁸.

Перевага чорноморців настільки увиразнилася, що замовлена для них артилерія надалася балтійцям, як і 1047 “зайвих” мін. Переадресувалися навіть підводні човни “Щука” й “Сом”, а також стволи, ретельно виготовлені для третього миколаївського дредноута “Император Александр III”. Він зійшов зі стапелів “Російського суднобудівного товариства” 2 (15) квітня 1914 р., але пристав до бойових лав улітку 1917 р. під назвою “Воля” (первісно на ньому звився український національний прапор)³⁹.

Співвідношення сил масштабно відбилосся, коли вночі на 26 грудня 1915 р. (8 січня 1916 р.) “Пронзительный” торпедував пароплав “Сармен” та вранці з ескадреним міноносцем “Лейтенант Шестаков” спровокував “Jawuz Sultan Selim” на “рандеву” до лінкора “Императрица Екатерина Великая”, котрий із відстані понад 20 кілометрів упродовж менш як півгодини випустив 150 снарядів по крейсеру, а той за чотири перших хвилини бою поволі “огризнувся” 5 разів, одступивши до Босфору. Це дозволило чорноморським міноносцям 4 (17) січня під Східною Анатолією ліквідувати 163 вітрильники, забравши з них 31 полоненого, а 8 (21) січня – знищити чотири десятка суден і зруйнувати у Самсуні портові споруди, казарми, митницю.

Збентежений Сушон заявив Енверу-паші, що не гарантує морських перевезень вугілля, без якого важко було турецьким військовим заводам та залізницям. Порта мала все менше число транспортів. Через паливну кризу оттоманський уряд скоротив виготовлення боєприпасів⁴⁰.

24 січня (6 лютого) авіатори з гідрокрейсерів “Император Александр I” й “Император Николай I”, на своїх літаках М–5 (“п’ятачках”) вцілили в Зонгулдаку “Irmingard” 50-фунтовою бомбою, пущеною льотчиком В. Марченком зі спостережником, прапорщиком князем Лобановим-Ростовським, і попередили свої кораблі про засідку підводного човна UB–7, якого розгледів з 200-метрової висоти пілот лейтенант Г. Корнилович та його колега-спостережник зауряд-прапорщик В. Бушмарин. Там само “Морж” 19 лютого (3 березня) торпедував німецьке судно “Kerkura”, а неподалік о. Кефкен 11 (24) березня – колісний буксир “Dagica”. Навесні “Тюлень” і “Морж” удар за ударом розправилися з

пароплавом “Dutor”. У свою чергу, знищивши пароплави “Sejjar”, “Zambak” та два буксири, есмінці влітку привели до Одеси “Ittihat” із інтендантом Масхором Джевод-беєм, 600 т ячменю, сотнею діжок гасу й машинного масла⁴¹.

Тим часом на початку 1916 р. згорнулася Дарданелльська акція. Британці та французи ретирувалися з плацдарму на Галліполійському півострові, попросилися з мрією вжалити Туреччину в її столичному осередку. Ця операція – вінець сконцентрованих зусиль османських оборонців. А німецько-австрійсько-болгарська навала проти Сербії сприяла реанімації залізниці Балканським півостровом до Стамбула⁴².

Слід зауважити, що, коли 25 лютого (9 березня) на Варну направився чорноморський загін, від підступної міни підірвався “Лейтенант Пуштин” (5 офіцерів і 10 матросів, котрим удалося вижити з його екіпажу, було взято в полон). Нещастя збільшило те, що “Живий”, опинившись поруч, не прийшов на виручку, оскільки його команді видався перископом ворожої субмарини якийсь підозрілий предмет⁴³.

11 (24) й 18 (31) березня німецький загороджувач UC–15 на входному севастопольському фарватері настільки вміло встановив міни, що на них 12 (25) квітня серед білого дня потонув “Живучий” та загинули 48 моряків (крім того, троє померло у госпіталі; вціліли капітан другого рангу Чухнін, інженер-механік лейтенант Жуковський і 30 нижніх чинів). 15 (28) травня той самий UC–15 під орудою лейтенанта фон Девиця виставив 12 мін в Одеській затоці. На них менш як за місяць вибухнули вітрильник, баржа, а 2 (15) червня на траверзі Григорівки – пароплав “Меркурій”, яким подорожувало щонайменше 450 чол. (свідки трагедії – вісім сотень пасажирів лайнера “Потемкин”, злякавшись нафантазованої ними підводної загрози, завадили своєму судну допомогти тим, хто втрапив у скруту, тож човнами тамтешніх рибалок та викликаними з Одеси паровими катерами врятувалися лише 178 постраждалих)⁴⁴.

17 (30) березня позбувся високої посади К. Плансон. Його заступив контр-адмірал (із квітня – віце-адмірал) А. Покровський, який у передвоєнні 1912–1913 рр. служив начальником штабу командувача чорноморських морських сил, а потім – командиром мінної дивізії (1918 р. в Українській Народній Республіці очолює оборону північно-західної частини Чорного моря, стане головним командантом флоту і портів Чорного й Азовського морів, морським міністром гетьманату)⁴⁵.

Чим у першій половині 1916 р. достеменно могли пишатися чорноморці – це внеском їхнього Батумського загону до Кавказького фронту, який 3 (16) лютого штурмом здобув першокласну фортецю Ерзурум (командувач “кавказців”, генерал від інфантерії М. Юденич від січня

1915 р. встиг вельми престижно одержати ордени Св. Георгія трьох ступенів – четвертого, третього та другого). Коли корабельні пушкарі в своєму суходільному секторі розпорозили оттоманські редути, на трабзонському напрямі вперед із 38-ма гарматами рушив 15-тисячний загін генерал-майора В. Ляхова.

Для цього фронту 15 (28) березня 1916 р. з Одеси під захистом севастопольської мегагрупи (“Императрица Екатерина Великая”, “Память Меркурия”, “Кагул”, “Император Александр I”, “Император Николай I” і мінна бригада) крейсери “Алмаз” та “Прут” (недавній “Medjidieh”) повели понад два десяткі суден Транспортної флотилії. Йдучи в авангарді, “Кагул” за дві доби знешкодив виявлену ним міну, а, коли у Новоросійську 22 березня (4 квітня) одеські пароплави взяли на борт до Лазистану 18 тис. козаків двох кубанських пластунських бригад, цей самий крейсер вчасно застрілював “Midilli”, після чого “Катюша” різко парировала прагнення ворожого корабля і він поплентався на профілактику у босфорську бухту Стенія.

За караваном позирала й “Марійка”. Ближче до Різе моряки-батумці забезпечили вивантаження козаків на турецький берег, а самого М. Юденича, на його прохання, з частиною пластунів на посильному судні “Великий князь Александр Михайлович” та тральщиках запровадили якнайдалі на приморський фланг до Хамуркана ⁴⁶.

“Першу скрипку” в ансамблі субмарин В. Сушона відігравала дизельна U–33, командира котрої, капітан-лейтенанта К. Гансера, за безпардонну зневагу до цивілізованих норм було оголошено воєнним злочинцем. О восьмій ранку 17 (30) березня між Хамурканом і Трабзоном німецький “ас” торпедував плавучий госпіталь “Португаль” з пристикованими до його корпусу військовими ботами (загинули 115 осіб, серед яких 15 сестер-жалібниць та уповноважений Червоного хреста граф Татищев), наступного дня атакував ще один пароплав і Сухумський маяк. Удвох U–33 й U–38 капітан-лейтенанта М. Валентинера в Чорному морі потопили значну кількість суден та рибальських човнів ⁴⁷.

Хоча 22 березня (4 квітня) “Строгий” у бухті Сюрмене своїм корпусом підім’яв згори U–33, проте не добив дезорієнтовану субмарину. Так чи інакше резонанс виявився гучним: підводні корсари посунули на Босфор, а коли випірнули 5 (18) квітня, російська армія вже вступила до Трабзона. Того року задля підвищення рівня щойно зорганізованої протичовнової оборони (під проводом начальника мінної бригади контр-адмірала М. Сабліна) до неї підключилась уся чорноморська авіація (завідувач – лейтенант І. Стаховський) ⁴⁸.

На Трабзон перебазувалися “Ростислав” й інші донедавна “батумські” кораблі ⁴⁹. Південний схід моря заборознили “Евстафий”, “Пантелеймон”, “Иоанн Златоуст”, “Память Меркурия”, “Алмаз”, два дивізіони

міноносців (9 кораблів цього класу), підводні човни “Налим” і “Скат”, два відділення “ельпідіфорів”, загін катерів, два загони гідропланів. До них удалося приплюсувати здобич – двадцятитонний моторний катер, названий “Крым”. Заради озброєння та обслуговування приморського фронту біля Трапезунда Чорноморський флот перевіз дві дивізії. Для їхньої посадки було обрано Маріуполь, наближений до донецького вугілля й віддалений від ворожих зазіхань.

3 (16) травня три десятки бортів у північноазовському порту завантажилися 127-ю піхотною дивізією генерал-лейтенанта П. Баранова. При флагмані були два криголами, решта флотилії поділялася на чотири підгрупи:

7 транспортів із двома полками і чотирма артилерійськими батареями,

9 транспортів із двома полками, двома батареями та медичним (перев’язувальним) загonom,

5 транспортів із дивізійним обозом і ще одним медпідрозділом,

6 транспортів із парковою бригадою, двома лазаретами й дезінфекційним загonom.

За Керченською протокою вартували “Кагул”, “Память Меркурия”, “Алмаз”, “Император Александр I” з аеропланами та міноносці. Зовнішніми кураторами були “Императрица Мария” під прапором А. Ебергарда, “Императрица Екатерина Великая” (неподалік Босфору) й субмарини, опікаючи на воді судна і під водою. До другої години дня 7 (20) травня на схід од Трабзона, в бухті Кавата, десантувалися 16 840 солдатів. Вдалося переправити також 4208 голів коней та худоби, 36 гармат, 1385 візків і кухонь, 60 000 пудів супутніх вантажів.

Повторна операція стартувала 17 (30) травня: у Маріуполі на 21 пароплав сіла 123-я піхотна дивізія генерал-майора Й. Довбора-Мусницького (17 825 багнетів) із допоміжними службами, 2197 головами коней та худоби, 800 візками і 800 тоннами інших вантажів (без артилерії), щоб удруге взяти курс на Кавату. 20 травня (2 червня) висадка розпочалася спокійно, однак її фінальна стадія припинилася через чутку про чужий підводний човен. 8 транспортів, з яких не зійшли 1050 обозників (із 100 візками, дев’ятьма сотнями коней та 650 тоннами вантажів), потяглися до Батума, звідки це поповнення потрапило на фронтовий плацдарм⁵⁰.

Вкрай небезпечною репутацією “уславилися” траси біля Кавказу й західної частини Криму. Попід Новоросійськом 22 березня (4 квітня) “Катюша” натрапила на “Midilli”, проте забарилася його розпізнати. Ненадовго підпавши під її вогонь, крейсер відбувся незначним зрешеченням крицевої обшивки і дрібними полонками. 15 (28) квітня 1916 р.

субмарина U-33, поблизу Адлера розстрілявши пароплав та три вітрильники, бомбардувала Сочі, а 20 травня (8 червня) її “посестра” U-38 піддала вогню три транспорти й трищоглову шхуну, через добу – пароплав, 19 червня (2 липня) – ще один, 21 червня (4 липня) загнала зустрінуте судно на берег у районі Поті, 25 червня (8 липня) перед Різе відправила в небуття пароплав-шпиталь “Вперед”, пофарбований відповідно до міжнародних положень (загинули семеро, у тому числі 60-річний комендант лікарського судна відставний контр-адмірал Вільгельмс, який встиг подбати про персонал, шести десяткам його підопічних поталанило врятуватися)⁵¹. 6 (19) липня Міністерство закордонних справ Росії через американську та іспанську амбасади у Петрограді оголосило, що й до турецьких плавзасобів не застосовуватимуться гуманні “постанови гаазької конвенції 1907 року про придатність засад женевської конвенції на морській війні”⁵².

21 квітня (4 травня) “Midilli” рясно висіяв міни біля Дунаю, 23 квітня (6 травня) – навколо рогу Тарханкут і в Каламітській затоці, наступного дня вдарив по Євпаторії (постраждали гімназія, земське училище, електростанція та два вітрильники у порту), 21 червня (4 липня) неподалік Сочі й Вардане торпедував транспорт “Мария Аннета”, потопив вітрильник “Резвый” і добив 2000-тонне судно “Рокклиф”, підірване напередодні U-38 (не минуло й тижня, а субмарина підстерегла ще судно “Флорида”). Рискаючи вздовж берега, “Jawuz Sultan Selim” розрушив об’єкти Туапсе, потопив пароплави “Князь Оболенский” та “Михаил”, буксир, баржу, 4 шхуни (четверо осіб загинули).

Ознайомлений із рапортом про неминучий вихід елітних крейсерів з Босфору вранці 21 червня (4 липня) Ебергард відрядив проти них лінкор “Императрица Мария”, а сам на другому дредноуті ввечері 22 червня (5 липня) вийшов у море, дізнавшись про напади на Туапсе і Сочі. Не збагнувши, як затиснути “Jawuz Sultan Selim” та “Midilli” переважаючими силами, він ганебно сплюхував. Після дводенних блукань осоромленим повернувся до Севастополя 25 червня (8 липня). Що ж до турецьких екстра-кораблів, то з них перший завершив похід 23 червня (6 липня), другий – наступного дня, затримавшись біля Зміїного⁵³.

Конфуз відлунив оглушливими пертурбаціями в чорноморській ієрархії: адмірал О. Русин – начальник морського штабу при Верховному головнокомандувачі, ким 23 серпня (5 вересня) 1915 р. став сам цар, домігся, аби замість Андрія Ебергарда, дотепно затаврованого образливим прізвиськом “Гебенгард”⁵⁴, було призначено 41-річного балтійського контр-адмірала, чий батьки походили з Херсонської губернії, – О. Колчака (з присвоєнням звання йому віце-адмірала). Флотський штаб очолив недавній капітан “Пантелеймона”, контр-адмірал М. Каськов.

Воднораз А. Покровський перейшов начальником до Миколаївського порту, а віце-адмірал П. Новицький, який у 1911–1912 рр. керував штабом морських сил Чорного моря, став головним командиром Севастопольського порту ⁵⁵.

Харизматичного комфлоту, кавалера ордену Св. Георгія 4-го класу, на майбутнє надихали О. Русин і монарх. “Призначення мене в Чорне море обумовлювалося тим, що навесні 1917 р. передбачалось здійснити так звану босфорську операцію, тобто завдати вже удару на Константинополь... Восени, приблизно у серпні, мала вступити Румунія, й залежно від цих дій передбачалося тільки просування наших армій вздовж західного берега Чорного моря, через протоку на Туреччину та на Босфор або, залежно від ситуації, передбачалося, що флот повинен надати допомогу цим просуванням чи кинути десант прямо на Босфор і флот повинен був намагатися захопити його”, – згадував О. Колчак 1920 р., незадовго перед смертю ⁵⁶. Показово, що флаг-офіцером до оперативної частини свого штабу влітку 1916 р. він запросив капітана другого рангу М. Смирнова з його неоціненним досвідом, набутим за представництва Росії при Дарданелльській епопеї союзників.

8 (21) липня 1916 р. новому командувачеві доповіли шифровку про очікуваний похід “Midilli”. Логічною була б негайна контратака, але перед Севастополем причаїлася субмарина UB–7 під командою оберлейтенанта Г. Лютіогана. Пастку зірвали зірки пілоти з нових біпланів М–9 (як і М–5, спроектованих випускником Київського політехнічного інституту Д. Григоровичем) ⁵⁷, – поручик О. Жуков (зі спостерігачем унтер-офіцером Гоманенком) та мічман С. Яригін (з прапорщиком Францкевичем), які, вистеживши “у-бот”, бомбуванням загнали його на глибину, позбавили рухливості. Чорноморська поверхня проглядалася на 25 метрів. Отож літаючі амфібії, котрих тут налічувалося кілька десятків (у 1917 р. – понад сто), слушно придалися для розвідки ⁵⁸.

За два дні “Midilli” вийшов для диверсії до далекого Новоросійського порту ⁵⁹, а Колчак з ескадрою (“Императрица Мария”, “Кагул”, “Счастливый”, “Дерзкий”, “Беспокойный”, “Пылкий” і “Гневный”) – навперейми йому. Сподівання перестріти “німця” виправдалися на меридіані Сінопа.

Легкий крейсер, завбачливо “наростивши м’язи” далекобійними 150-міліметровими стволами, відкрив огонь приблизно за 17 км до есмінців та “Кагула”, що для їхньої артилерії було завеликою дистанцією. Підтягнувшись, із двох десятків кілометрів крупнокаліброві аргументи виклала “Марійка”, проти чого “Midilli” оповив себе білою хмарою з аерозольних “скриньок”. У штучній пелені командир утікача корветен-капітан В. фон Кнор гатив міни перед ловцями його корабля, які насамкінець

“загубили” противника.

Позначився брак флотоводних навичок у Колчака, погано обізнаного з ескадреними міноносцями: надмірної швидкості він вимагав від найстаршого за віком чорноморського турбінного судна – “Беспокойного”, переплутавши той із спритнішими “близнятами”, котрі тільки й могли на 30-вузловій швидкості наздогнати ворога. Помилка стала непоправною після незугарних перегонів ⁶⁰.

Коли напнутий курний сповиток розвіявся, “Midilli” (із сімома пораненими) перепочив і 10 (23) липня був проескортований “Muavenet-i-Millije” та “Gajret-i-Vatanie” до Стенії. “Атака не вдалася”, – резюмував семафором шеф бригади чорноморських ескадрених міноносців М. Саблін (майбутній головний штабіст флоту – від літа 1917 р., комфлоту 1918 р., коли в останній день Центральної Ради, 29 квітня, накаже піднести прапор Української Народної Республіки над Севастопольською фортецею й на суднах). Улітку 1916 р. роздратований Колчак у мінній бригаді замінив його князем Трубецьким, а командира 1-го дивізіону есмінців капітана першого рангу Савинського – О. Немітцем, який до війни був штаб-офіцером чорноморського оперативного відділення морського генштабу ⁶¹.

“Midilli” надовго підпав під реконструкцію, на ньому “вугільне” обладнання трансформувалося на “нафтове”, а В. Сушон не застосував “Jawuz Sultan Selim” навіть для перекидання найнеобхідніших османській армії батальйонів до Тиреболі (Тиреболу). Оттоманський фронт “тріщав”, до осені війська Юденича “осіддали” лінію від моря до євфратських верхів’їв (Елеу – Ерзінджан – Муш), поглинувши територію, що, як було домовлено навесні в Антанті, зібралася приєднати до себе Російська імперія: навколо міст Трабзон, Ерзурум, Бітліс, озера Ван ⁶².

За погодженням із Сушоном, на Севастополь було замислено запустити з болгарського міста Ямболя (Ямболі) цепелін SL-10. Однак 15 (28) липня 1916 р. він зненацька зник ⁶³. З іншого боку, в підготовленому у червні для 3-го повітряного дивізіону 1-ї бригади Чорноморської повітряної дивізії аеростаті “Голубь” (об’ємом 2300 кубічних метрів) луснула оболонка. В Англії Чорноморський флот замовив квартет дирижаблів “Черномор-1”, “Черномор-2”, “Черномор-3”, “Черномор-4” (по 4800 куб м., кожний з парою моторів по 150 кінських сил), проте два з них на випробуваннях зазнали аварій, третій тріснув в елінзі, а заповнити газом четвертий категорично заборонив О. Колчак, розформувавши весь дивізіон цих примхливих апаратів. Існував також севастопольський парк з двома підйомними аеростатами ⁶⁴.

Розвідки не полишали чорноморські підводники. Біля Босфору моряки дизельного човна “Нерпа” звернули увагу, що вночі за протокою

ослаблено пильнування. З огляду на це “Краб” у липні потай занурив на 6-метровій глибині між Румелі-фенер і Анатолі-фенер 60 мін⁶⁵. Операція відбулася під брейд-вимпелом бригадного командира В. Клочковського, пізніше причетного до українізації флоту: він, уже контр-адмірал, допомагав командуючому Українським Чорноморським флотом М. Сабліну 29 квітня 1918 р., згодом П. Скоропадський доручав йому керувати портами та морськими силами Української держави.

Нічні кроки субмарин – наріжні для закриття Босфору. За 5 миль від протоки дивізіон ескадрених міноносців 21 липня (3 серпня) 1916 р. уклав першу (центральну) порцію з 320 вибухових пристроїв. Ще півтисячі мін було встановлено 25 липня (7 серпня) західним крилом і 27 липня (9 серпня) – східним⁶⁶.

Не вдовольнившись досягнутим, від 30 липня (12 серпня) по 2 (15) вересня “Дерзкий”, “Пронзительный”, “Гневный” та “Беспокойный” примножили в цьому районі кількість мін, а 8 (21) серпня очолювані О. Немітцем моряки вихопили буквально з-під турецького берега пароплав “Keskul”, завантажений маслинами й вовною (у Чорноморському флоті стало “Туркестан”, але 12 (25) серпня османські літаки двома бомбами влучили в есминець „Поспешный”, вбивши на ньому 6 і поранивши 20 осіб). До Севастополя з південного сходу саме повернулися недавні “батумці” – бригада лінкорів з мінним дивізіоном. 23 вересня (6 жовтня) невгамовні есмінці, заатакувавши Сіноп та Самсун, знищили 58 вітрильників, з яких узяли у полон 40 осіб (решта потерпілих збігла на берег)⁶⁷.

Морські сапери, відшліфувавши майстерність, філігранно працювали в темряві впритул до старих мін – “своїх” і чужинських. “Всі ці операції були точними й успішними. Ворог тралив, але ми ставили знов, і його судна, підводні човни тощо вибухали на наших мінах. Блокада Босфору значною мірою стала реальною”, – звітував Немітць, 1916 р. удостоєний Георгіївського клинка⁶⁸.

Директива Ставки заважати “виходів ворога в Чорне море та [...] діяльності його підводних човнів” наполегливо втілювалася у життя. Від літа 1916-го до початку 1917 р. перед Босфором було встановлено дві з половиною тисячі мін. Хоча 15 (28) серпня й 22 серпня (4 вересня) з протоки проскочили субмарини UB-42 і U-33 (обидві активізувалися з чималою напористістю), але вони одержали наказ перебазуватися до Варни. 23 серпня (5 вересня) “Сушон-паша” занотував: “Вихід з Босфору, вочевидь, закрито ворожими мінами, фарватер для великих кораблів ще не протралено”⁶⁹.

Збираючись вступити у війну, Румунія 4 (17) серпня 1916 р. надала Російській імперії “право використовувати порт Констанца й уживати

всіх необхідних заходів проти ворожого флоту”. Портова оборона ввірялася загонові, який склали “Ростислав”, “Карп”, “Карась”, есмінці, транспорти, катери, тральники, авіапідрозділ та рота морської піхоти. При них були місцеві судна – 4 пароплави, 2 буксири, а також 2 землетрапалки. До експедиції особливого призначення в Рені пристали “Терек”, “Кубанец”, “Донец”, при Силістрії вони влились у Дунайську дивізію (з чотирма моніторами, п’ятьма міноносцями і трьома вартовими катерами) ⁷⁰.

14 (27) серпня румунський уряд короля Фердинанда оголосив війну Австро-Угорщині, після чого “Великий князь Константин”, “Великая княгиня Ксения” та “Цесаревич Георгий” з ескадреними міноносцями обклали чотирма сотнями мін констанцький порт (не минуло й півмісяця як тут двома вибухами поспіль серйозно підірвався “Беспокойный”, і частину загородної мережі довелося зняти). Протягом 15 (28) серпня – 18 серпня (1 вересня) проти Румунії виступили Німеччина, Туреччина та Болгарія.

Війна набувала рис всеосяжної. Чорноморці невпинно патрунували західнобережну сферу. 25 серпня (7 вересня) “Быстрый” і “Громкий” ударом по Балчику й Каварні, де квартирували болгарські війська, знищили 21 баржу, 2 крани, сховище гасу, пристань. Цю акваторію навідували також “Зоркий”, “Завидный”, “Лейтенант Шестаков”, ескадрений міноносець “Капитан-лейтенант Баранов” та інші кораблі.

За поразок королівських збройних сил питання поповнення Добруджинської армії генерала від інфантерії А. Зайончковського розв’язувалося з Одеси. 7 (20) вересня Транспортна флотилія відправила до Констанци два полки, 26 вересня (9 жовтня) – бригаду. До кінця року на Подунав’я з Одеси та Миколаєва припливли дві дивізії ⁷¹.

Попри німецько-турецько-болгарське нашествя на Румунію впевнена в реванші Ставка Миколи II не дуже переймалася долею величезних констанцьких паливно-мастильних запасів. І Четверний Союз неабияк розжився бензином, гасом та мазутом, окупувавши 9 (22) жовтня порт із 37-ма резервуарами нафтопродуктів. Почасти виправили похибку “Память Меркурия” й “Пронзительный”, 22 жовтня (4 листопада) під проводом контр-адмірала К. Порембського 15 цистерн спаливши, а сусідній порт Мангалія зруйнувавши ⁷².

Превентивні дії призвели до ізоляції варненського сектора побережжя. Вночі на 27 серпня (9 вересня) “Беспокойный”, “Гневный” та “Пронзительный” на північ від Євксинограда встановили 240 мін, а менш як за тиждень ще три десятка їх долучив “Краб”. 29 серпня (11 вересня) неподалік рогу Екерне у Батовській затоці вибухнули два болгарських міноносці (один пропав, другий став на ремонт), 4 (17) вересня

загинув буксир “Варна”, 13 (26) вересня – катер-тральщик. Усього 1916 р. там було встановлено 1150 мін.

31 серпня (13 вересня) біля малоазійського рогу Карабурун підірвався й затонув міноносець “Kutachja”, і коли в очікуванні першого після довгої перерви зонгулдацького вугільного транспорту “Patmos” турецькі тральщики очистили прилеглі води, чорноморці вдруге їх нашпигували вибуховою начинкою, на котрій восени “спіткнулись” як “Patmos”, так і канонерський човен “Malatia”⁷³.

Блокованих босфорців визволив шторм. Почавшись 10 (23) вересня, він за три дні завалив пляжі сотнями мін. З двох пароплавів, відправлених потім із Зонгулдака до Стамбула, “Kerasun” 19 вересня (2 жовтня) успішно завершив рейс, а “Irmingard” не уник біди та добитий підводним човном “Нарвал” був втрачений Османською імперією⁷⁴.

Збитки від осінньої бурі мінним полям з лихвою надолужувалися багатьма засобами – від давнього, який за російсько-турецької війни 1877–1878 рр. вигадав видатний учений С. Макаров, до винайдених під час Першої світової. Універсальна самохідка Т–234 прикріпила 220 мін перед Констанцею, утроє більше – під Болгарією. Не дивно, що, не знайшовши безпечного проходу до Варни, об скелю 17 (30) жовтня розбився “Gairot-i-Watanije”⁷⁵.

Впевнено виконували свої функції субмарини. “Тюлень” дослідив варненську гавань. Удень просковзнувши вузькою протокою між берегом і стаціонарною мінною загорожею, він крадькома вистежив тамтешні батареї, бони, судна. 12 (25) серпня на виявлені ним точки ураження було скинуто 20 бомб із доставлених гідрокрейсерами трьох М–9 та меншого за них М–5.

7 (20) вересня за переданою підводниками радіограмою про становище в Ереґлі направлені туди “Императрица Екатерина Великая”, “Дерзкий” і “Пылкий” розстріляли пароплави “Eser-i-Merhamet”, “Resan”, “Talihi Javer” й “Eleni”. 23 вересня (6 жовтня) есмінці атакували Самсун, вистежили всі вітрильники у його гавані, навіть витягнуті на берег. А тодішнє пароплавне постачання Стамбула анатолійським паливом остаточно зіпсував “Тюлень”. Під командою старшого лейтенанта М. Китицина він неодноразово наближався до Босфору, знищивши два пароплави та 15 шхун.

Викликавши вогонь на себе, цей човен у ніч на 29 вересня (11 жовтня) неподалік рогу Кефкен зупинив озброєний німецький транспорт “Rodosto” водомісткістю 6400 тонн. Комендори субмарини, в яку не влучив жоден снаряд, вцілили прямисінько у “крупнівські” напівавтоматичні гармати “дуелянтів”, котрими виявилися каноніри, які пройшли практику на “Midilli”. Після того відчайдушні моряки, піднявшись на

підпалений борт і за кілька годин загасивши пожежу, провели захоплене судно до Севастополя (з полоненими трьома офіцерами й п'ятьма матросами; частина пароплавного екіпажу з вісьмома пораненими дісталася турецького берега).

Сміливці з “Тюленя” були нагороджені Георгіївськими хрестами та медалями. Коли ж їхній командир “за відзнаку в діях проти ворога” удостоївся ордена Св. Георгія 4-го ступеня, то, на прохання героя, О. Колчак урочисто оздобив його мундир реліквією – такою ж нагородою, здобутою дідом Кितिцина у Севастопольській обороні 1854–1855 рр.⁷⁶

Німецькі підводники в другій половині 1916 р. на Чорному морі поводитися скромніше. 25 жовтня (7 листопада) жертвою UB–46 капітан-лейтенанта Бауера став вітрильник, завантажений кримською сіллю для Одеси. 2 (15) листопада загороджувач UC–15 замінував дунайське Сулинське гирло, але до кінця року загинули зазначені субмарини і UB–45 й UB–7 (остання, вірогідно, від авіабомби, решта – на мінах або у протичовнових сітках). Сумарно в тій кампанії суперники чорноморців утратили 4 підводних човни, есмінець, 2 міноносці, 3 канонерки, 22 пароплави та буксири (у тому числі 6 транспортів), 4 моторних човни, 865 вітрильників⁷⁷.

“За минулий відрізок часу в Чорному морі, як і у Балтійському, не було вирішального зіткнення сил – цим не можна вважати ні перестрілку бригади наших лінійних суден із “Тебеном” 5-го листопада 1914 р. біля рогу Сарич, ні зустріч біля Босфору 27-го квітня 1915 р., коли “Тебен”, скориставшись перевагою ходу, після короткої перестрілки ухилився від подальшого бою. Крім цих коротких нерішучих зіткнень головних сил, бойова діяльність нашого флоту звелася до допоміжних операцій – недопущення підвозу підкріплень та військових матеріалів на Кавказький фронт, підтримка наших сухопутних військ приморського фронту, обстріл і блокада приморських укріплень Босфору й Анатолійського узбережжя; наші славетні льотчики з'явилися і біля заповітних стін Царграда, того талісмана, котрий єдиний тільки зможе винагородити Росію за тяжкі жертви, принесені нею в цю війну”, – підсумовано у жовтневому числі часопису “Морской сборник” 1916 р. Згадувалося, що пішли з життя 22 офіцери, священик та зо три сотні чорноморців – нижніх чинів⁷⁸.

Скорботний список зріс нежданно. 7 (20) жовтня в севастопольській Північній бухті дредноут “Императрица Мария” загорівся й після серії спалахів затонув. Тоді загинули понад двісті чол. Три версії витоків трагедії досліджувала слідча комісія під головуванням адмірала М. Яковлева: 1) порохове самозагорання; 2) недбалість з вогнем і порохом; 3) злий умисел. Член комісії академік О. Крилов з часом схилився до гіпотези про диверсію, посиляючись на промовисті факти, що у роки війни

теж “із причин, які залишилися незаними”, в гаванях підірвано три англійських та два італійських кораблі⁷⁹.

По-своєму тлумачив скоєне Колчак. “Я приписував це тим, зовсім не передбаченим процесам у масах нових порохів, які заготовлялися під час війни. За мирної доби ці пороху продукувалися не в таких кількостях, тому було ретельнішим виготовлення їх на заводах; під час війни, під час посиленої праці на заводах, коли вироблялися величезні кількості цих порохів, не було достатнього технічного контролю, й у цих пороху виникали процеси саморозкладу, котрі могли викликати вибух. Іншою причиною могла бути якась необережність, котрої, однак, не уявляю. В усякому разі жодних даних, що це був злий умисел, не існувало”⁸⁰. Зайве говорити про суб’єктивність таких висновків. Адже їхній автор міг підозрюватись як пособник злочину, коли б з’ясувалося, що нехлюйство в його “парафії” уможливило диверсію. Міністр, генерал-ад’ютант Григорович утішив чорноморського начальника: “Ні у кого не було і гадки вважати Вас відповідальним за цю катастрофу... Вас високо цінує флот, Вас любить государ та Вас знає вся Росія...”⁸¹.

Відбулася зміна М. Каськова на контр-адмірала Сергія Погуляєва (до 1916 р. командував “Кагулом”, а надалі – 1-ою бригадою лінокорів). 27 жовтня (9 листопада), обнародувавши жалобне оповіщення морського генерального штабу про катастрофу, севастопольський “Крымский вестник” опублікував і депешу, котра символізувала невпинність дій чорноморської ескадри: 20 жовтня (2 листопада) вона в гирлі річки Терме заволоділа 22 вітрильниками із завантаженим на них хлібом. У черговому газетному номері було розвинуто цю тему звісткою, що моряки врятували з гаремів міста Терме “вірменок, які мучилися там від початку війни”⁸².

Наступного місяця для роздмухування войовничих настроїв уряд кон’юнктурно легалізував пакт Антанти про Стамбул, Босфор та Дарданелли. За згодою союзників, голова Ради міністрів О. Трепов на засіданні Державної думи 19 листопада (2 грудня) 1916 р. розсекретив акордну суть “права Росії на протоки й Константинополь”⁸³. Знаковою стала форсована побудова миколаївцями п’яти десятків десантних барж-“боліндерів” із бензиновими двигунами (кожна вмещала батальйон піхоти чи дві польові артбатареї з усім реманентом). Передбачалося спорудити й 30 модифікованих “ельпідіфорів”⁸⁴.

Вимальовувалася райдушна візія російського Середземноморського флоту. Актуальні коментарі лунали у патетичній тональності: “... Ні для кого те місце в урядовій декларації, в якому йдеться про досягнутий договір про майбутні долі Константинополя та проток, не звучить так заманливо, так багатообіцяюче, як для нашого Чорноморського флоту. І

нині у повсякденних трудах та небезпеках воєнної доби незмінно підтримуватиме чорноморців думка про вільний вихід на простір Середземного моря й про наш Константинополь – традиційна мрія моряків нашого південного флоту та усього російського народу разом із історичною мрією про хрест на Св. Софії й переказом про щит Олегів на вратах Царграда. І ще ніколи в історії, навіть тієї пам'ятної доби, коли російські полки стояли під стінами Константинополя, ця мрія не була настільки близькою до втілення, як нині”⁸⁵.

Суворої зими 1916/17 рр. поведінка воюючих сторін на Чорному морі рідко додала рамки буденності. Винятком стало хіба потрошення крейсера “Память Меркурия” порту Балчик 30 листопада (13 грудня), а через тиждень – двох османських канонерок, розшуканих 8 (21) грудня при Чекмеджику, біля рогу Карабурун, після перехоплення турецької інформації про їхній маршрут. “Память Меркурия” та “Кагул” капітально переозброїлися досконалішою артилерією. Усталилась оборона північного й східного берегів. Крім фортець Севастополя, Очакова і Батумі функціонувала батарейна мережа в Одеському районі, на Жебріянській косі, островах Тендра й Джарилгач, у Хорлах, Ак-Мечеті, Караджі, Євпаторії, Ялті, Судаку, Двоакірній бухті, Феодосії, Хаулі, Керчі, Новоросійську, Туапсе, Хості, Сочі, Гаграх, Гудауті, Новому Афоні, Сухумі, Поті.

Від 20 грудня (2 січня) до 19 лютого (4 березня) Чорноморського флоту стосувалися вісім стислих зведень штабу Верховного головнокомандувача:

“3-го січня [...] Нашим підводним човном поблизу Босфору потоплено 2 ворожий пароплави”; “9-го січня... Наш підводний човен потопив біля Босфору один ворожий пароплав та дев'ять шхун”; “12-го січня... Нашим підводним човном потоплено поблизу Босфору 4 шхуни, а 3 шхуни були ним змушені викинутися на берег, де їх розбито штормом”; “19-го січня [...] Нашими суднами біля берегів Анатолії захоплено й приведено 5 шхун, з них три моторні”; “21-го січня [...] Нашими суднами біля берегів Анатолії потоплено 18 вітрильних шхун”; “29-го січня [...] Нашими суднами біля берегів Анатолії потоплено 3 шхуни, навантажені зерном”; “4-го лютого [...] Нашими суднами біля берегів Анатолії знищено 16 вітрильних шхун”; “7-го лютого [...] Нашим підводним човном біля Босфору потоплено 1 невеликий пароплав і 8 вітрильних шхун”.

Неофіційні подробиці інших джерел істотно доповнювали різдвяну хроніку:

“30-го грудня [...] Наш чорноморський флот 24-го грудня здійснив дуже вдалий набіг на Анатолійські береги. За час набігу було потоплено 40 турецьких вітрильних суден. Всі ці судна з вантажем різноманітних харчів, тютюну та горіхів до Константинополя із Самсуна й Сінопа... 3

потоплених суден узято і доставлено в Севастополь 63 особи полонених. До речі, нашими суднами у морі підбрано одну вірменську родину, збіглу човном із Теревелі, маючи на меті дістатися цим шляхом до Росії”; “3-го січня [...] У турецьких водах суднами Чорноморського флоту знищено великий караван вітрильників, які намагалися провезти до Царграда провіантські вантажі. Команди знято та узято у полон”, “8-го січня. Додатково повідомляють, що потоплені нами турецькі пароплави йшли до Зонгулдака для прийняття вугілля, в якому Константинополь відчуває гостру потребу... Притиснуті до берега, пароплави викинулися на відмілину. Команди на шлюпках утікли на Анатолійський берег. Обидва пароплави стрімко були знищені вогнем нашої суднової артилерії”; “16-го січня. Офіційно сповіщено про потоплення 7 турецьких шхун. Ці судна, бажаючи прорвати блокаду біля Анатолійських берегів, простували неподалік Босфору з великим інтервалом і, коли їх було виявлено, попрямували до берега, де були розбиті; частину з них знайдено в морі й по знятті та взятті команд у полон, знищено артилерійським вогнем. Полонені переказують, що вони прагнули ввести в оману пильність російських суден, щоби довести до Царграда військовий вантаж і провіант, у котрому він відчуває особливу потребу, особливо у вугіллі, борошні й зерні”; “18-го січня [...] Протягом першої половини січня судна Чорноморського флоту вельми успішно оперували в турецьких водах, утопивши вісім пароплавів, понад сто вітрильників та декілька моторних шхун. Як знищені, так і захоплені судна ворога мали великий військовий вантаж для Константинополя”⁸⁶.

Після Лютневої революції збройні сили Росії присягнули Тимчасовому урядові. Військовим та морським міністром став цивільний О. Гучков – голова передостанньої Державної Думи й Центрального військово-промислового комітету. Верховним головнокомандуючим було призначено генерала від інфантерії М. Алексеєва, а начальником Головного морського штабу – капітана першого рангу В. Єгор’єва. Скасування монархічного ладу відчутно вплинуло на чорноморців, котрих, за переписом 20 квітня (3 травня) 1917 р., налічувалося 62 тисячі (з відомчими чиновниками) – 43 тисячі моряків і 19-тисячне сухопутне вояцтво, підпорядковане командувачеві флоту⁸⁷. Але на новій кампанії шалені політичні кризи відбивалися спрокволу. “Майже щоденно російські ескадрені міноносці та підводні човни з’являлись обік анатолійського узбережжя й топили кожне судно, що потрапляло їм до рук. Перед Босфором постійно з’являлися нові міни...” – резюмував тодішній командир лінкора “Torgud Reis”, німецький історик Герман Лорей⁸⁸.

Відвагою вирізнялися чорноморські авіатори. Вони навчалися у Севастопольському, Одеському, Батумському і Бакинському училищах.

На гідробазі у кримській бухті Нахімова головним інструктором (флагманським пілотом) служив корифей спорту й доблесний воїн прапорщик М. Єфимов – чемпіон Росії з мотогонок, перший льотчик Одеського аероклубу, володар Георгіївського хреста й ордена Св. Анни 3-го ступеня з мечами. Повітроплавці нестримно шугали над землею та водою аж до Стамбула, зокрема в повітряних поєдинках. Наприклад, машина прапорщика Кулевича з офіцером-спостерігачем поручиком Остроградським, незважаючи на 28 кульових подряпин її корпусу, завзято витримала поспіль шість сутічок.

Рідкісний випадок зафіксовано 14 (27) березня 1917 р. Коли гідролітаки кинули п'ять десятків бомб на водокачку Деркоса – живильницю стамбульців, аероплан лейтенанта Сергєєва та унтер-офіцера Тура було збито, але крилаті бійці щасливо приводнилися з продірявленим бензобаком і, вгледівши поблизу османське судно, зі своїм кулеметом реквізували його. На ньому під вітрилом, не здолані поневіряннями, вони 19 березня (1 квітня) дісталися Джарилгацької коси, звідти вже на міноносці – Севастополя⁸⁹.

Відносне пожвавлення флоту симптоматично відбили реляції Ставки:

“12-го квітня [...] Нашим крейсером зруйновано портову споруду у Керасунді й спільно з одним із міноносців знищено три турецькі шхуни. В районі Босфора нашим підводним човном потоплено дві шхуни”; “12 квітня до Рені (на Дунаї) з боку Чорного моря підходив підводний човен супротивника, який пішов після назад у Чорне море”; “14-го квітня [...] Наш міноносець артилерійським огнем зруйнував декілька жандармських постів у районі Бафра-Самсун, спалив у цьому ж районі інтендантські склади, знищив більш як 10 фелюг та захопив одну велику шхуну з вантажем зерна”; “19-го квітня [...] Наш підводний човен у районі Босфору потопив великий вітрильник у 1000 тонн і пароплав буксирного типу. Команда вітрильника й пароплава втекла на берег. Під час розстрілу пароплава човен у свою чергу підпав під огонь тридюймової батареї з берега, яку човен трьома вдалими влученнями змусив замовкнути”; “29-го квітня [...] Нашим загonom гідроаеропланів скинуто в Махмудіє (на р. Дунай) 120 бомб; помічено великі зруйнування. Попри сильний шрапнельний вогонь супротивника всі апарати та льотчики неушкоджені”; “16-го травня [...] Нашими суднами під час обходу Анатолійського узбережжя висадженою партією знищено біля Чиви (на схід від Самсуна) відмінно обладнаний телефонами й телеграфом жандармський пост. Там само спалено інтендантський склад із зерном і 2 великих вітрильники, витягнуті на берег; інші ж два спущено на воду та приведено на буксирі до Трапезунда”.

20 травня (12 червня) було уточнено: “Під час обходу Анатолійського узбережжя нашими суднами 16 травня знищено інтендантські склади. В Уніє зруйновано казарми, млин і пристань. В Орду знищено спостережний пункт, управління командира порту, штаб тилу армії й телеграф, казарми та різноманітні склади. Всього суднами, які здійснювали обхід узбережжя, знищено 147 завантажених різного роду припасами вітрильників, окрім того приведено на буксирі до Трапезунда дві великі шхуни”. Відтак аналітик місячника “Морской сборник” оптимістично занотував, що повсякденна флотська праця “стала, може, навіть продуктивнішою, ніж раніше”⁹⁰.

В першому півріччі 1917 р. чорноморці, включені до Румунського фронту, тісно взаємодіяли з румунськими моряками, до літа разом ліквідували 223 ворожих судна, ще 17 – полонили (від 1916 р. на спільний гідроавіакрейсер перетворився 106-метровий пасажиро-вантажний пароплав “Romania”, а потім воєнізувались чотири транспорти румунів). Блокаду супротивних берегів суттєво ущільнювали субмарини, проте одна із них – “Морж” (командир – старший лейтенант А. Гадон) – 28 квітня (11 травня) пропала безвісти.

З’явилася серія ескадрених міноносців, замовлена “Навалю” з урахуванням насущних потреб. 20 березня (2 квітня) до Севастополя відбув її дебютант “Фидониси”, влітку до ладу став другий – “Керчь”, восени приєдналися “Гаджибей” і “Калиакрия”. Швидкість квартету дітищ війни перевищувала 31 вузол. Недаремно навесні Тимчасовий комітет Державної думи прямо звертався “до офіцерів, матросів та робітників у місті Миколаїв з полум’яним закликком дружними товариськими зусиллями створити грізний оплот проти ворога, захистити здобуту народом свободу”. Підкреслювалася “особлива вага тієї праці на Чорному морі й Севастополі та Миколаєві, де споруджуються нові судна”. На нові кораблі покладалася надія “зламати ворогів на південному фронті”⁹¹.

За мемуарною оповіддю писаря ради Севастопольської української чорноморської громади Михайла Михайлика, перед квітневою маніфестацією 1917 р. О. Колчак нібито в компліментарному дусі сказав: “Ось мені припадає честь говорити з українцями, що зібралися тут заявити своє існування, наочно його засвідчити. Чорноморська Флота, керувати якою я маю собі за честь, на 90 відсотків складається із синів цієї нації. Я не можу не вітати українську націю, яка дала мені найліпших моряків, які тільки існують на світі...”⁹². Віце-адмірал у всякому разі непохитно намірявся організувати підлеглих на десант до Сінопа й “спрямувати всі сили на підготовку великої босфорської операції”⁹³.

Під його керівництвом Окрема дивізія, штабом якої командував підполковник О. Верховський (того року стане товаришем голови Севасто-

польської ради солдатських, робітничих, матроських і офіцерських депутатів, командувачем Московського військового округу, військовим міністром Росії, генералом), готувалася подолати Босфор. Відбиралися необхідні засоби для вторгнення до протоки та Стамбула. Деталізовані схеми, однак, не знадобилися через розбурхання соціальних загострень.

В травні за наполяганням “знизу” замість жорстокого Веселкіна севастопольським комендантом став командир “Евстафія” капітан 1-го рангу М. Остроградський (до 1916 р. командував крейсером “Память Меркурия”) – “свідомий українець” Чорноморського флоту за часів УНР, офіційний представник гетьманського морського відомства, 1918 р. контр-адмірал, товариш морського міністра за Директорії. 6 (19) червня 1917 р. представницькі збори чорноморців позбавили Колчака посади і владні повноваження він передав контр-адміралові В. Лукіну. Мав піти з посади й капітан першого рангу М. Смирнов – з квітня 1917 р. виконувач справ начальника флотського штабу (його обов’язки перейняв капітан першого рангу О. Зарін, а за півмісяця – М. Саблін, 1916 р. видалений на Балтику)⁹⁴.

Урядова комісія розслідувала у Севастополі “факти насильного відбирання в офіцерів зброї, вимоги усунення командувача флоту, відвертих закликів до насильства над представниками влади і зокрема відмови команди міноносця “Жаркий” виконувати бойові накази та усунення командою ескадреного міноносця “Керчь” свого командира”, однак, “беручи до уваги жаль, висловлений командами Чорноморського флоту щодо допущених в їхньому середовищі заворушень”, міністр-голова (також військовий і морський міністр) О. Керенський задовольнився неврозумливою сентенцією про “беззаперечну покірність владі Тимчасового уряду й наказам уповноважених представників та начальників флоту”⁹⁵.

Ввечері 10 (23) червня “Midilli” вирушив до морського суміжжя Дунаю і Зміїного. Мінні банки навпроти річкових рукавів були ним встановлені вночі другої доби, а під ранок 12 (25) червня він розбив острівну радіостанцію й маяк. Коли після того корабельний десант прочесав гарнізонні споруди, підірвав гармати і полонив 11 осіб, “Midilli” пристроїв свої міни на південь від Зміїного (на них налетить ескадрений міноносець “Лейтенант Зацаренный”, який за тиждень везтиме на острів залогу та обладнання для відбудови, й вибух позбавить життя 34 матросів і 3 офіцерів)⁹⁶.

На зворотному шляхові крейсер у димовій завісі сховався від лінкора “Свободная Россия” (доти – “Императрица Екатерина Великая”) та ескадрених міноносців, але, так би мовити, потім певною мірою помстилися чорноморські десантники: в ніч на 23 червня (6 липня) трьома

катерами подалися до болгарського табору біля озера Разелм (на південь від дунайської дельти), 12 солдатів убили, захопили двох полонених, кулемет і затвор гармати.

Тилові османської армії між Тиреболі й Босфором раз по раз докучали диверсійні ватаги чисельністю до 30 душ. Під прикриттям міноносців “Строгий” та “Сметливый” такий рій форсував р. Брошут-дарасу, знешкодив турецький форпост і полонив офіцера й 21 солдата. А 11 (24) серпня Батумський (Батумо-Трабзонський) загін кораблів висадив під Орду 328-особову партію. З турецького боку морем засилялись агенти на Кавказ. Можливо, позначалося родове коріння Енвера-паші, чия бабуся була черкескою⁹⁷.

20 липня (2 серпня) Тимчасовий уряд доручив командувати Чорноморським флотом членові Центрального виконавчого комітету Севастопольської ради депутатів армії, флоту і робітників 38-літньому О. Немітцю (народженому в с. Котюжани Хотинського повіту Бессарабської губернії). Автор концептуального обґрунтування 1912 р. того, що “свого часу Росії слід оволодіти обома протоками”, він продовжував націлюватися на Босфор, але 16 (29) серпня 1917 р. десантну підготовку спиноло вище командування, звелівши перепрофілювати Транспортну флотилію на перевезення збіжжя. Того ж місяця В. Сушона в османському морському проводі замінив віце-адмірал Г. фон Ребейр-Пашвіць⁹⁸.

18 (31) жовтня відбувся останній чорноморський бій 1917 р.: у бухті Ігнеада “Пылкий” та “Быстрый” розгромили конвой, який прямував до Стамбула, потопили міноносець “Hamit-Abad” і два пароплави, змусили викинутися на берег три турецьких тральщики. Наступного дня “Midilli” рейдував на північному заході від Босфора, а 28–31 жовтня (10–13 листопада) – півднем Чорного моря, перед Сінопом демонструючи турецький стяг. На лови за ним контр-адмірал Немітць зібрав у поход найкращі кораблі. Проте моряки лінкора “Свободная Россия”, піддавшись пацифізму, на своєму дредноуті пішли з бойової позиції назад, до Севастополя. Тож зяючим “коридором” доти обложений крейсер прослизнув у Босфор.

6 (19) листопада на мінах вибухнули два болгарських катери, що вели до Варни підводний човен UB–14. Перед Новим Афоном та Гудаутою 9 (22) листопада транспорт “Сиракузы” й вітрильник розтрощила субмарина UB–42. І вже без застосування зброї 24 листопада (7 грудня) сталась аварія з судном “Stambul”, яке після дворічного ремонту йшло до Зонгулдака: лютий шторм уготував йому міліну.

На той момент ухвала Всеукраїнського військового з’їзду в Києві гласила: “Позаяк Чорноморський флот у своєму складі має 80 відсотків українців і знаходиться на територіяльних водах України – зїзд постановив, щоб Генеральна Морська Рада приступила негайно до українізації

Чорноморського флоту і вжила таких заходів:

1. Коли кінчиться осіння кампанія Балтійського флоту і розпочнеться зима кампанія, підчас якої оперативна діяльність флоту припиняється, було вжито заходів, щоб всі українці Балтійського флоту під час зимньої кампанії негайно були переведені в Чорноморський флот.

2. Щоб Чорноморський флот поповнювався виключно українцями.

3. Доручити Морській Генеральній Раді, аби вона підготувала Чорноморський флот для перевезення українського війська з кавказького фронту на Україну”⁹⁹.

Сепаратні брест-литовські переговори делегатів Росії та Четверного Союзу поставили граничну крапку війни на Чорному морі – 4 (17) грудня 1917 р. Замирення контролювала інтернаціональна мішана спостережна комісія в Одесі (що символічно – саме на тому терені, до якого вдиралися турецькі кораблі 1914 р.). Після 37-місячного кривавого протиборства між двома державними коаліціями було прокладено демаркаційну лінію від маяка Олінька при Георгіївському гирлі Дунаю до рогу Єрос біля Трабзона¹⁰⁰. Сплески вогняних чорноморських хвиль Першої світової пригасли.

¹ Хесин С. Личный состав русского флота в 1917 году // Военно-исторический журнал. – 1965. – № 11. – С. 99–102; Гаркавенко Д.А. Социальный состав матросов русского флота в эпоху империализма // История СССР. – 1968. – № 5. – С. 54–55. Пор.: “... Флот комплектувався переважно із середовища заможного селянства Мелітопольщини, Одещини та Криму” (Верховский А.И. На трудном перевале. – М., 1959. – С. 182).

² В.Е. Наши моря // Российский Императорский флот 1914 г. – СПб., [1914] – С. 228. Див. також: Петров М.А. Подготовка России к мировой войне на море. – М.; Л., 1926. – С. 17–21.

³ Шульц Г. Босфор и Дарданеллы // Морской сборник. – 1913. – № 5. – С. 105, 124; Шталь А. Прорыв “Гебена” и “Бреслау” в Черное море // Кто должник?: Сборник документированных статей по вопросу об отношениях между Россией, Францией и другими державами Антанты до войны 1914 г., во время войны и в период интервенции. – М., 1926. – С. 147–167; Ралль Ю. Роль “Гебена” и “Бреслау” в мировой войне // Красный флот. – 1927. – Кн. 14. – С. 26–32; Кн. 15. – С. 27–29; Невинский А. Из боевого прошлого Черноморского флота // Морской сборник. – 1939. – № 21–22. – С. 81–93; Дранов Б.А. Черноморские проливы (международно-правовой режим). – М., 1948. – С. 153–154; Лудиувейт Е.Ф. Турция в годы первой мировой войны 1914–1918 гг. – М., 1966. – С. 38–40, 47–48; Корбетт Дж. Операции английского флота в первую ми-

ровую войну. – Минск, 2003. – С. 62–80; *Мархед А.* Борьба за Дарданеллы: Решающее сражение между Турцией и Антантой. – М., 2004. – С. 19–26; *Лорей Г.* Операции германо-турецких сил в 1914–1918 гг. – СПб., 2004. – С. 72–79.

⁴ Летопись “Морского сборника” // Морской сборник. – 1914. – № 7. – С. 1; *Лорей Г.* Указ. соч. – С. 80–84; *Олійників О.* Сторінки історії українського військово-морського флоту. – Одеса, 2004. – С. 98.

⁵ *Арбузов В.В.* Эскадренный броненосец “Георгий Победоносец” // Судостроение. – 1989. – № 5. – С. 66; *Золотарев В.А., Козлов И.А.* Русский флот в Первой мировой войне. – СПб., 2002. – С. 149; *Крестьянніков В.* Перша світова війна на Чорному морі // Морська держава. – 2004. – № 5. – С. 47. Пор.: *Шведе Е.* Боевые действия турецких миноносцев на Черном море в первые месяцы мировой войны (Выдержки из воспоминаний начальника Первой Полуфлотилии турецких миноносцев капитана 2-го ранга Рудольфа Фирле) // Морской сборник. – 1922. – № 10. – С. 56–60.

⁶ Т. Походы “Гибена” и “Бреслау” // Морской сборник. – 1916. – № 10. – С. 59; *Алтабаева Е., Коваленко В.* На рубеже эпох: Севастополь в 1905 – 1916 гг. – Севастополь, 2002. – С. 188–189.

⁷ *Больных А.* Морские битвы Первой мировой: Трагедия ошибок. – М., 2002. – С. 235–236; *Лосев Д.* “Моя тетька – Анна Айвазовская” // Крымский альбом. – Феодосия; М., 1997. – С. 221–222.

⁸ Официальный отдел // Морской сборник. – 1914. – № 11. – С. 1; *Лудшувейт Е.Ф.* Указ. соч. – С. 58–60; *Больных А.* Указ. соч. – С. 237–238.

⁹ *Нордман Н.* Война с Турцией и ее последствия // Морской сборник. – 1914. – № 11. – С. 102–111.

¹⁰ *Кладо Н.* Очерки мировой войны // Морской сборник. – 1914. – № 12. – С. 156–159; *Новиков Н.В.* Операции на Черном море и совместные действия армии и флота на побережье Лазистана. – Л., 1927. – С. 124; *Бескровный Л.Г.* Армия и флот России в начале XX в. – М., 1986. – С. 211; *Козлов Ю.Д., Савинов А.Ю.* “Обвинительный акт” адмиралу А.А.Эбергарду // Военно-исторический журнал. – 2003. – № 10. – С. 36.

¹¹ *Гончаров Л.Г., Денисов Б.А.* Использование мин в мировую империалистическую войну 1914–1918 гг. – М.; Л., 1940. – С. 33–35; *Золотарев В.А., Козлов И.А.* Российский военный флот на Черном море и в Восточном Средиземноморье. – М., 1988. – С. 125; Черноморский флот России. – Симферополь, 2002. – С. 130.

¹² Докладніше: *Черников И.* Гибель империи. – М.; СПб., 2002. – С. 603–606, 617–618; Российские адмиралы / Автор – составитель С.В. Чертопруд. – М., 2004. – С. 72.

¹³ *Новиков Н.В.* Указ. соч. – С. 67.

¹⁴ Бреслау-Мидилли: Рождество // Морской сборник. – 1918. – № 11. – С. 48–51; *Невинский А.* Указ. соч. – С. 93–98; *Больных А.* Указ. соч. – С. 253–258; *Лорей Г.* Указ. соч. – С. 109–110.

¹⁵ Военно-морская политика воюющих держав и деятельность их флотов в 1914 году // Российский Императорский флот и флоты Германии и Турции. – Пг., 1915. – С. 185–186; Боевая летопись русского флота. – М., 1948. – С. 394–396; *Новиков Н.В.* Указ. соч. – С. 75; *Кац Р.С., Златопольская О.М., Смирнов А.И.* Черноморский судостроительный. – Л., 1973. – С. 119–121; *Золотарев В.А., Козлов И.А.* Три столетия Российского флота, 1914–1941. – М.; СПб., 2004. – С. 80.

¹⁶ *Кладо Н.* Указ. соч. – С. 163–167; *П.Т.* Бой 5-го ноября 1914 года у мыса Сарыч

(по рассказам участников и опубликованным данным) // Морской сборник. – 1915. – № 11. – С. 3–4; *В.Л.* Бои Черноморского флота с крейсером “Гебен”: Бой 5 ноября 1914 г. (по воспоминаниям и донесениям) // Там же. – 1920. – № 8–9. – С. 10–23; *Лебедев М.И.* Революционный Севастополь. – Симферополь, 1928. – С. 65; *Невинский А.* Указ. соч. – С. 81–91; *его же.* Бой с линейным крейсером “Гебен” 5 ноября 1914 г. у мыса Сарыч // Русское военно-морское искусство. – М., 1951. – С. 407–415; *Доценко В.Д.* Морские битвы России XVIII–XX вв. – СПб., 1999. – С. 153–154; *его же.* История военно-морского искусства. – М., 2003. – Т. 2. – Кн. 2. – С. 191–195; *Петров М.А.* Два боя. – СПб., 2003. – С. 20–26. Пор.: “Ворожий крейсер зазнал 3 влучення 305-мм снарядів і 11 влучень снарядів калібром 203 і 152 мм. На ньому було вбито 105 та поранено 59 чоловік” (История первой мировой войны: 1914–1918. – М., 1975. – Т. 1. – С. 434); “На “Гебени” ворожий снаряд вивів із ладу 3-й каземат лівого борту, причому загинула вся прислуга (12 душ), декілька осіб прислуги подачі померли пізніше внаслідок отруєння газами” (Лорей Г. Указ. соч. – С. 102). Див. також: *Свечников И.Н.* Опыт боевой санитарной службы на л/к “Евстафий” в империалистическую войну // Морской сборник. – 1930. – № 10. – С. 128–134; *Гречанюк Н.М., Ляхович А.А., Шломин В.С.* Действия русского флота на Черном море // Флот в первой мировой войне. – М., 1964. – Т. 1. – С. 348–351.

¹⁷ *Кладо Н.* Указ. соч. – С. 167; *Керсновский А.А.* История русской армии. – М., 1994. – Т. 4. – С. 288–289 (див. ілюстрації).

¹⁸ *Лорей Г.* Указ. соч. – С. 105.

¹⁹ *Гончаров Л.Г., Денисов Б.А.* Указ. соч. – С. 41, 126; Морской атлас. – М., 1959. – Т. 3. – С. 753; *Гречанюк Н.М., Ляхович А.А., Шломин В.С.* Указ. соч. – С. 367–368; *Балакин С.А.* ВМС Японии, Турции и других стран Азии 1914–1918 гг. // Морская коллегия: Приложение к журналу “Моделист-конструктор”. – 1999. – № 5. – С. 25, 27.

²⁰ Наши миноносцы у Анатолийских берегов // Крымский вестник. – 1916. – 13.02; Черное море // Там же. – 18.02; Морской атлас. – С. 794.

²¹ *Лорей Г.* Указ. соч. – С. 135–137.

²² Константинополь и проливы по секретным документам б. министерства иностранных дел. – М., 1925. – Т. 1. – С. 252, 274–277, 295; *Емец В.А.* Очерки внешней политики России в первой мировой войне. – М., 1977. – С. 147; *Васюков В.С.* “Главный приз”. С.Д. Сазонов и соглашение о Константинополе и проливах // Российская дипломатия в портретах. – М., 1992. – С. 368; *его же.* Мировая война: политика России в 1914–1915 годах // История внешней политики России: Конец XIX – начало XX века. – М., 1999. – С. 474–479; *Шаццлло В.К.* Первая мировая война 1914–1918. – М., 2003. – С. 262–265.

²³ *Гречанюк Н.М., Ляхович А.А., Шломин В.С.* Указ. соч. – С. 366, 372.

²⁴ *Новиков Н.В.* Операции флота против берега на Черном море в 1914–1917 гг. – М., 1937. – С. 84–85.

²⁵ Там же. – С. 87–91; *Коленковский А.* Дарданельская операция. – М., 1938. – С. 14–37; *Вильсон Х.* Линейные корабли в бою: 1914–1918 гг. – М., 1938. – С. 363–371, 442–443; *Немитц А.В.* Недавнее прошлое русского флота (по личным воспоминаниям) // Гражданская война в России: Черноморский флот. – М., 2002. – С. 313; *Больных А.* Указ. соч. – С. 270; *Террейн Д.* Великая война: Первая мировая – предпосылки и развитие. – М., 2004. – С. 93–111.

²⁶ Лорей Г. Указ. соч. – С. 138–139; Керсновский А.А. Указ. соч. – С. 136; Залесский К.А. Кто был кто в Первой мировой войне. – М., 2003. – С. 262, 443, 619.

²⁷ Пантелеев Ю. Оборона Одессы от набега германо-турецкого флота в 1915 г. // Морской сборник. – 1939. – № 8. – С. 54–61.

²⁸ Гибель турецкого крейсера “Меджидие” возле Одессы // Одесские новости. – 1915. – 24.03; Английская печать о гибели “Меджидие” // Там же; На “Меджидие” // Там же. – 25.03; Гибель “Меджидие” // Одесский листок. – 1915. – 24.03; Гибель турецкого крейсера “Меджидие” // Ведомости Одесского градоначальства. – 1915. – 27.03; Морская хроника // Морской сборник. – 1915. – № 5. – С. 115–116.

²⁹ Гречанюк Н.М., Ляхович А.А., Шломин В.С. Указ. соч. – С. 379–381; Шерешков О.С. Неизвестная война на Черном море 1914–1917 гг. – Львов, 1999. – С. 7.

³⁰ Новиков Н.В. Бой Черноморского флота с “Гебенем” у Босфора // Морской сборник. – 1935. – № 9. – С. 112–120; Больных А. Указ. соч. – С. 261–264.

³¹ История военно-морского искусства. – М., 1953. – Т. 3. – С. 151–152; Гречанюк Н.М., Ляхович А.А., Шломин В.С. Указ. соч. – С. 387–391; Шерешков О.С. Указ. соч. – С. 9; Больных А. Указ. соч. – С. 284–285; Лорей Г. Указ. соч. – С. 226–227.

³² Развитие минного оружия в русском флоте. – М., 1951. – С. 316–323; Залесский Н.А. “Краб” – первый в мире подводный заградитель. – Л., 1988. – С. 72–81; Апальков Ю.В. Российский Императорский Флот 1914–1917 гг. // Морская коллекция: Приложение к журналу “Моделист-конструктор”. – 1998. – № 4. – С. 22–23; Шерешков О.С. Указ. соч. – С. 10.

³³ Есютин Т.В. Гибель корабля “Императрица Мария”: Воспоминания моряка Черноморского флота. – М.; Л., 1931. – С. 5–9; Гречанюк Н.М., Ляхович А.А., Шломин В.С. Указ. соч. – С. 392; Кравцевич В. Украинский державный флот. – К., 1992. – С. 112.

³⁴ Цит. за: Государственная Дума // Ведомости Одесского градоначальства. – 1915. – 28.07.

³⁵ Шерешков О.С. Указ. соч. – С. 10–11; Доценко В.Д. Морские... – С. 155–158; Его же. История... – С. 226–229; Больных А. Указ. соч. – С. 285–286. Див. ще: Трусов Г.М. Подводные лодки в русском и советском флоте. – Л., 1963. – С. 261.

³⁶ Северянин. Очерк военных действий на море во время балканской войны 1912–1913 гг. // Морской сборник. – 1913. – № 8. – С. 185; Очерки мировой войны на море // Там же. – 1915. – № 12. – С. 192–193; Меркушов Г. Германские подводные лодки на Черном море в период борьбы за Дарданеллы // Там же. – 1931. – № 3. – С. 44–54; Лорей Г. Указ. соч. – С. 258–278; Шерешков О.С. Указ. соч. – С. 12–21; Гибсон Р., Прендергаст М. Германская подводная война 1914–1918 гг. – Минск, 2002. – С. 73, 83.

³⁷ Новиков Н.В. Операции флота... – С. 61–63, 108–179; Корсун Н.Г. Эрзерумская операция на Кавказском фронте мировой войны в 1915–1916 гг. – М., 1938. – С. 136–144; его же. Первая мировая война на Кавказском фронте. – М., 1946. – С. 57; Краснознаменный... – С. 73–74; Кравцевич В. Указ. соч. – С. 113. Про “ельпидифори” див.: Моисеев С.П. Список кораблей русского парового и броненосного флота (с 1861 по 1917 г.). – М., 1948. – С. 472; Андриенко В.Г. “Эльпидифор” // Морской энциклопедический словарь. – СПб., 1994. – Т. 3. – С. 438.

³⁸ Гречанюк Н.М., Ляхович А.А., Шломин В.С. Указ. соч. – С. 453–454; Больных А.

Указ, соч. – С. 286.

³⁹ Новиков Н.В. Операции флота... – С. 114; Гречанюк Н.М., Ляхович А.А., Шломин В.С. Указ, соч. – С. 365; Зубов Б.Н. Развитие кораблестроения на юге России. – Калининград, 1990. – С. 281; Бережной С.С. Линейные и броненосные корабли. Канонерские лодки. – М., 1997. – С. 59; Черноморский флот ... – С. 154; Козлов Ю.Д., Савинов А.Ю. Указ, соч. – С. 36. Лорей Г. Указ, соч. – С. 412. Восени 1917 р. з усім Чорноморським флотом у Севастополі “Воля” блакитно-жовтим стягом гаряче вітала наказ Верховного головнокомандувача сухопутних і морських сил Російської республіки О.Керенського про українізацію балтійського крейсера “Светлана”, національні поривання було також рішуче підтримано на кораблях “Завидный”, “Память Меркурия” тощо (див.: Юрковский Н.К. Большевики в борьбе с украинским буржуазным национализмом на Черноморском флоте: 1917–1918 гг. // Революционное движение в русской армии в 1917 году. – М., 1981. – С. 229–231; Олійників О. Вказ. праця. – С. 102–106; Усатюк І.Ф. Чорноморський військовий флот часів Центральної Ради // Україна – морська держава. – Одеса, 2001. – С. 41–42).

⁴⁰ Действия Черноморского флота // Крымский вестник. – 1915. – 29.12; Черное море // Там же. – 1916. – 9.01; Действия Черноморского флота // Там же. – 1916. – 11.01; Шведе Е. Операции на Черном море в мировую войну в освещении германской официальной истории // Морской сборник. – 1930. – № 10. – С. 69; Больных А. Указ, соч. – С. 287–288; Лорей Г. Указ, соч. – С. 284–287.

⁴¹ Шерешков О.С. Указ, соч. – С. 21–22; Алексеев И., Гончаров А., Заблоцкий В. Тайна черноморского “Моржа” // Судостроение. – 2001. – № 5. – С. 61; Черноморский флот... – С. 134; Лорей Г. Указ, соч. – С. 309; Герасимов В.Л. Авианесущие корабли русского военного флота // Военно-исторический журнал. – 2004. – № 2. – С. 26–29.

⁴² Краснознаменный Черноморский флот. – М., 1979. – С. 72; Мурхед А. Указ, соч. – С. 364–369.

⁴³ Лорей Г. Указ, соч. – С. 297.

⁴⁴ Новицкий В. Очерки мировой войны на море // Морской сборник. – 1916. – № 7. – С. 209–210; Гречанюк Н.М., Ляхович А.А., Шломин В.С. Указ, соч. – С. 507; Монастырев Н.А. Страницы из войны // Бизертинский Морской сборник: 1921–1923. – М., 2003. – С. 49–51; Лорей Г. Указ, соч. – С. 299.

⁴⁵ Шрамченко С. Закон про державну українську флоту та його виконавці // Військо України. – 1993. – № 4. – С. 30,38; його ж. Українська військово-морська політика в Криму 1917–1918 рр. // Хроніка–2000. – К., 2000. – Вип. 34. – С. 255; Мироненко О. Українізація флоту в УНР // Мала енциклопедія етнодержавознавства. – К., 1996. – С. 394; його ж. Чорноморський флот за доби останнього гетьманату // Там само. – С. 431–432; Черноморський флот... – С. 135; Штаб Российского Черноморского флота. – Симферополь, 2002. – С. 159–160; Лубенець А. Діяльність Міністерства морських справ Української Народної Республіки напередодні гетьманського перевороту (березень–квітень 1918 р.) // Морська держава. – 2003. – № 6. – С. 45.

⁴⁶ Мельников Р.М. Крейсер “Очаков”. – Л., 1986. – С. 234–235; Аммон Г.А. Морские памятные даты. – М., 1987. – С. 192; Новиков Н.В. Операции флота... – С. 180–199; Перевозка войск из Новороссийска в Ризе // Русское военно-морское... – С. 439–442.

⁴⁷ Черное море // Крымский вестник. – 1916. – 21.03; Памяти славных // Морской

- сборник. – 1916. – № 10. – С. 2; Немецкие подводные лодки на войне 1914–1918 года // Там же. – 1922. – № 5–7. – С. 10; *Гибсон Р., Прендергаст М.* Указ. соч. – С. 141; *Козлов Д.Ю., Савинов А.Ю.* Указ. соч. – № 11. – С. 47; *Мельников Р.М.* Указ. соч. – С. 236.
- ⁴⁸ *Корсун Н.Г.* Первая мировая... – С. 58–59; *Козлов Д.* “Учредить должность начальника противолодочной обороны флота...” // Морской сборник. – 2001. – № 2. – С. 70; *Герасимов В.Л.* Развитие органов управления морской разведки // Военно-исторический журнал. – 2003. – № 3. – С. 30; *Лорей Г.* Указ. соч. – С. 308, 311.
- ⁴⁹ Взятие Трапезонда // Русское военно-морское... – С. 442–443; *Шерешков О.С.* Указ. соч. – С. 22.
- ⁵⁰ *Новиков Н.В.* Операции флота... – С. 200–230; *Корсун Н.Г.* Первая мировая... – С. 59; *Доценко В.Д.* История ... – Кн. 1. – С. 582–587.
- ⁵¹ Подробности потопления “Вперед” // Крымский вестник. – 1916. – 29.06; Подробности потопления госпитального судна “Вперед” // Там же. – 3.07; Памяти... – С. 2–3; *Лорей Г.* Указ. соч. – С. 307–308, 311, 320–325. Пор.: *Гибсон Р., Прендергаст М.* Указ. соч. – С. 142.
- ⁵² *Новицкий В.* Указ. соч. – № 8 – С. 195–196.
- ⁵³ Набег “Бреслау” // Крымский вестник. – 1916. – 24.06; *Шведе Е.* Операции... – С. 69–70; *Козлов Д.Ю., Савинов А.Ю.* Указ. соч. – № 11. – С. 46; *Лорей Г.* Указ. соч. – С. 313–315, 345–347; *Козлов Д.Ю.* “Такого случая... за все время войны до сих пор не представлялось” // Военно-исторический журнал. – 2004. – № 1. – С. 35–43.
- ⁵⁴ *Петров М.* Кризис морского командования в 1916 году // Морской сборник. – 1926. – № 8–9. – С. 11–14; *Мельников Р.М.* Указ. соч. – С. 240; Штаб ... – С. 24.
- ⁵⁵ Освобождение адмирала Эбергарда от должности // Крымский вестник. – 1916. – 26.07; Командующий флотом Черного моря вице-адмирал А.В. Колчак. // Там же; *В.Л.* Воспоминание участника мировой войны на Черном море: Трапезонд // Морской сборник. – 1920. – № 1–3. – С. 207–219; *Дроков С.В.* Александр Васильевич Колчак // Вопросы истории. – 1991. – № 1. – С. 50; *Залесский К.А.* Указ. соч. – С. 313–314, 694–695; *Козлов Д.* Черноморский дебют адмирала Колчака // Флотомастер. – 2003. – № 1. – С. 21.
- ⁵⁶ Протоколы допроса адмирала А.В. Колчака чрезвычайной следственной комиссией в Иркутске 21 января – 7 февраля 1920 г. // Архив русской революции. – Берлин, 1923. – Т. 10. – С. 202; Допрос Колчака. – Л., 1925. – С. 29–30.
- ⁵⁷ *Кравцевич В.* Указ. соч. – С. 115; *Петров М.А.* Создатель гидросамолета // Русское военно-морское... – С. 372–375; *Григорьев А.* Альбатросы: Из истории гидроавиации. – М., 1989. – С. 66–71; *его же.* Меж двух стихий: Очерки о конструкторах. – М., 1992. – С. 80–139.
- ⁵⁸ *Бескровный Л.Г.* Указ. соч. – М., 1986. – С. 209; *Козлов Д.* Морская авиация в противолодочной обороне 1914–1917 гг. // Морской сборник. – 2001. – № 8. – С. 42–43; *Козлов Д.Ю., Савинов А.Ю.* Указ. соч. – № 11. – С. 47; *Герасимов В.Л.* “Почти два года командуя силами флота, пребывали вы в неустанных трудах и опасностях”: О роли адмирала А.А. Эбергарда в становлении черноморской авиации // Военно-исторический журнал. – 2004. – № 8. – С. 52, 55.
- ⁵⁹ *Лорей Г.* Указ. соч. – С. 348.
- ⁶⁰ *Мельников Р.М.* Указ. соч. – С. 237–238; *Козлов Д.* Черноморский дебют... – С. 22–27.
- ⁶¹ *Козлов Д.* Черноморский дебют... – С. 26; *Лорей Г.* Указ. соч. – С. 352.

- ⁶² Лорей Г. Указ. соч. – С. 345, 353–354.
- ⁶³ Васюков В.С. Мировая... – С. 524; Зайончковский А.М. Первая мировая война. – СПб., 2002. – С. 585; Лорей Г. Указ. соч. – С. 353.
- ⁶⁴ Карамышев Е. Управляемые аэростаты на службе морскому флоту в мировую войну // Морской сборник. – 1924. – № 6. – С. 70–71; Арие М.Я. Дирижабли. – К., 1986. – С. 142, 209; Козлов Д. Морская авиация... – С. 43.
- ⁶⁵ Черноморский флот ... – С. 136–137; Шрамченко С. Українська... – С. 257.
- ⁶⁶ Штаб ... – С. 26.
- ⁶⁷ Шерешков О.С. Указ. соч. – С. 23; Золотарев В.А., Козлов И.А. Русский флот... – С. 181; Действия Черноморского флота // Крымский вестник. – 1916. – 26.09.
- ⁶⁸ Немитц А.В. Указ. соч. – С. 316; Докл.: Адмирал Александр Васильевич Колчак. – М., 1997. – С. 37.
- ⁶⁹ Лорей Г. Указ. соч. – С. 363–364, 372.
- ⁷⁰ Васильев В.К. Операции Черноморского флота у Констанцы в мировую войну // Морской сборник. – 1925. – № 4. – С. 97–98; Золотарев В.А., Козлов И.А. Русский флот... – С. 180–185.
- ⁷¹ Гречанюк Н.М., Ляхович А.А., Шломин В.С. Указ. соч. – С. 440, 443, 446–447; Золотарев В.А., Козлов И.А. Русский флот... – С. 184.
- ⁷² Обстрел Констанцы // Крымский вестник. – 1916. – 22.10; Бомбардировка Констанцы // Там же. – 24.10; Васильев В.К. Указ. соч. – С. 99–101; Португальский Р.М., Алексеев П.Д., Рунов В.А. Первая мировая в жизнеописаниях русских военачальников. – М., 1994. – С. 300–301; Первая мировая война на море. – Минск; М., 2001. – С. 415; Золотарев В.А., Козлов И.А. Русский флот... – С. 190; Черноморский флот... – С. 138.
- ⁷³ Морской атлас. – С. 813; Лорей Г. Указ. соч. – С. 363–364, 371–372; Шерешков О.С. Указ. соч. – С. 23–24.
- ⁷⁴ Первая мировая война... – С. 419; Лорей Г. Указ. соч. – С. 374. Про “Нарвал” іще: Подводное кораблестроение в России (1900–1917). – Л., 1965. – С. 250–253, 261–262.
- ⁷⁵ Гончаров Л. Корабли для минных постановок // Морской сборник. – 1931. – № 9–10. – С. 73–82; История военно-морского... – С. 180–181; Шерешков О.С. Указ. соч. – С. 26–27; Штаб... – С. 26–27.
- ⁷⁶ Захват парохода “Родосто” // Крымский вестник. – 1916. – 3.10; Подробности захвата “Родосто” // Там же. – 4.10; Действия Черноморского флота // Там же. – 1.11; Новицкий В. Указ. соч. – Т. 11. – С. 227–229; Трусов Г.М. Указ. соч. – С. 275–277; История первой мировой ... – Т. 2. – С. 276; Шерешков О.С. Указ. соч. – С. 24–25; Монастырев Н.А. Наши подводные лодки во время войны // Бизертинский... – С. 105–106; Стрельбицкий К. Примечания // Там же. – С. 108; Золотарев В.А., Козлов И.А. Русский флот... – С. 183–184; Алтабаева Е., Коваленко В. Указ. соч. – С. 202–203; Лорей Г. Указ. соч. – С. 375–376.
- ⁷⁷ Гречанюк Н.М., Ляхович А.А., Шломин В.С. Указ. соч. – С. 511; Первая мировая война... – С. 421; Гибсон Р., Прендергаст М. Указ. соч. – С. 413; Лорей Г. Указ. соч. – С. 381–389.
- ⁷⁸ Памяти... – С. 1–2.
- ⁷⁹ Гибель линейного корабля “Императрица Мария” на севастопольском рейде // Крымский вестник. – 1916. – 27.10; Есютин Т.В. Указ. соч. – С. 12–24; Торяник А.И. Воспоминания. – Харьков, 1958. – С. 32; Елкин А. Тайна “Императрицы Марии” // Тех-

ника – молодежи. – 1970. – № 11. – С. 48–51; *Залесский Н.* Неразгаданная тайна // Там же. – С. 52–53; *Сорокин А.* И все-таки – диверсия! // Там же. – С. 52–53; *Крылов А.Н.* Мои воспоминания. – Л., 1984. – С. 461; *Иоффе А.И.* “Императрица Мария” // Морской энциклопедический словарь. – Л., 1991. – Т. 1. – С. 481; *Митин Л.И., Шнюков Е.Ф.* Первая мировая и гражданская войны: вторая гибель Черноморского флота // *Шнюков Е.Ф., Митин Л.И., Цемко В.П.* Катастрофы в Черном море. – К., 1994. – С. 100–109; *Бар-Бирюков О.* Гибель линкора // Родина. – 1999. – № 11. – С. 60–65; *Черепков А., Шишкин А.* “Постарайтесь убрать “Марию”” // Тайные страницы истории. – М., 2000. – С. 127–138.

⁸⁰ Протоколы... – С. 213.

⁸¹ *Богданов К.А.* Адмирал Колчак. – СПб., 1993. – С. 86.

⁸² Гибель...; Действия Черноморского флота // Крымский вестник. – 1916. – 27.10; Освобождение армянок // Там же. – 28.10; Штаб... – С. 175.

⁸³ Государственная Дума // Крымский вестник. – 1916. – 21.11; Константинополь... – С. 445.

⁸⁴ *Малярчук А.А.* Верфь на Ингуле. – Л., 1989. – С. 100–102.

⁸⁵ Очерки мировой войны на море // Морской сборник. – 1917. – № 1. – С. 224–228.

⁸⁶ Русские официальные сообщения о войне // Там же. – 1917. – № 2. – С. 77, 82–85, 90, № 3. – С. 108, 111, 115–117; Морская хроника // Там же. – № 2. – С. 102–103, 112, 117–118, 136–137; *Петров М.* Морская оборона берегов в опыте последних войн России. – Л., 1927. – С. 198–200; *Гречанюк Н.М., Ляхович А.А., Шломин В.С.* Указ. соч. – С. 449; *Шерешков О.С.* Указ. соч. – С. 27.

⁸⁷ Первые шаги // Морской сборник. – 1917. – № 3. – С. V–VI; *Хесин С.С.* Русский флот накануне Октября (положение, численность, состав) // Исторические записки. – М., 1968. – Т. 81. – С. 91. Пор.: “За станом на 13 квітня 1917 р. флот мав 1556 офіцерів, 526 кондукторів, 35487 рядових” (Чорноморський флот... – С. 141); “Особовий склад флоту з сухопутними військами, що входили до його складу (27 787 чол.), нараховував 75522 чол.” (Там же. – С. 143).

⁸⁸ *Лорей Г.* Указ. соч. – С. 398, 20. Чорноморський флот перед Босфором 1917 р. виставив 2200 мін (*Гречанюк Н.М., Ляхович А.А., Шломин В.С.* Указ. соч. – С. 558).

⁸⁹ Русские официальные сообщения... – № 4. – С. 135–138; *Новицкий В.* Указ. соч. – № 5–6 – С. 171–172; *Королева Е.В., Рудник В.А.* Соперники орлов. – Одесса, 1976. – С. 191, 204, 215; Авиация в России. – М., 1988. – С. 296–302; *Савин В.С.* Авиация в Украине. – Х., 1995. – С. 70–71; *Олійників О.* Вказ. праця. – С. 151–154; *Алтабаева Е., Коваленко В.* Указ. соч. – С. 119–121.

⁹⁰ Русские официальные сообщения... – № 5–6. – С. 112–116, 127, № 7. – С. 89–90; *Новицкий В.* Указ. соч. – № 5–6 – С. 183.

⁹¹ *Гречанюк Н.М., Ляхович А.А., Шломин В.С.* Указ. соч. – С. 534–536; *Золотарев В.А., Козлов И.А.* Три столетия ... – С. 109; *Монастырев Н.А.* На “Морже” // Бизертинский... – С. 39–45; *Стрельбицкий К.* Примечания // Там же. – С. 46; Революция в Петрограде // Морской сборник. – 1917. – № 8. – С. 68; *Зубов Б.Н.* Указ. соч. – С. 360; *Апальков Ю.В.* Указ. соч. – С. 20. Докл. про зниклу субмарину: Подводное кораблестроение... – С. 226–235; *Алексеев И., Гончаров А., Заблоцкий В.* Указ. соч. – № 4. – С. 52–53; № 5. – С. 60–61; № 6–7. – С. 74–75; № 8–9. – С. 78.

⁹² Михайлик М. Український національний рух у Криму в 1917 році // Хроніка... – С. 246–247. Автор того нарису-спомину запевнив, що “такою майже дослівно була промова команданта, вкрита гучними “слава”” (Там само. – С. 247). Див. іще: *Трембіцький В.* Чорноморська проблема України // Альманах Українського Народного Союзу 1998. – Парсіппані; Нью Йорк, 1998. – С. 147–148.

⁹³ Протоколи... – С. 204.

⁹⁴ *Новицький В.* Указ. соч. – № 7. – С. 142; *Платонов А.П.* Черноморский флот в революции 1917 г. и адмирал Колчак. – Л., 1925. – С. 77–95; *Сьомін Г.І.* Революційний Севастополь. – К., 1958. – С. 134; *Верховский А.И.* Указ. соч. – С. 159–253; *его же.* Россия на Голгофе (Из походного дневника 1914-1918 гг.) // Военно-исторический журнал. – 1993. – № 4. – С. 31–43; *Шрамченко С.* Закон... – С. 32–38; *його ж.* Українська... – С. 255; *Мироненко О.* Українізація... – С. 394; *його ж.* Чорноморський...; Штаб... – С. 28–30; Допрос... – С. 273; *Строгонов А.А.* Севастополь в лицах за 150 лет (1770–1920). – Севастополь, 2003. – С. 149–150; *Залесский К.А.* Указ. соч. – С. 109–110, 871. Пор.: *Калачов В.* Стратегическая оценка возможностей блокады Босфора Черноморским флотом и десантной операции в его окрестностях в войну 1914-1918 гг. // Морской сборник. – 1926. – № 7. – С. 27–45.

⁹⁵ Черноморский флот // Южная мысль. – 1917. – 29.07; *Сьомін Г.І.* Вказ. праця. – С. 134–135.

⁹⁶ *Гречанюк Н.М., Ляхович А.А., Шломин В.С.* Указ. соч. – С. 528; *Лорей Г.* Указ. соч. – С. 402–403; *Альгин В.В.* Последнее боевое столкновение в Черном море // Бизертинский... – С. 90–92; *Козлов Д.* Примечания // Там же. – С. 93–94. За даними російського Головного штабу, всього за роки війни на Чорноморському флоті загинули 673 особи, померли від ран 128, дістали поранення 446, потрапили до полону та зникли безвісті 127 (Россия в мировой войне 1914–1918 годов. – М., 1925. – С. 36).

⁹⁷ Русские официальные сообщения... – № 5–6. – С. 113, № 8. – С. 95, 109; *Новицький В.* Указ. соч. – № 8. – С. 157; *Шведе Е.* Операции... – С. 77–78; *Гречанюк Н.М., Ляхович А.А., Шломин В.С.* Указ. соч. – С. 529–532; Первая мировая война... – С. 518; *Лорей Г.* Указ. соч. – С. 416–418, 424; *Мурхед А.* Указ. соч. – С. 12.

⁹⁸ *Захер Я.* Константинополь и проливы // Красный архив. – 1924. – № 6. – С. 54–55; Черноморский флот... – С. 141–142; Штаб... – С. 30; *Лебедько В.Г.* Вице-адмирал Александр Васильевич Немитц // Гражданская... – С. 275; *Лорей Г.* Указ. соч. – С. 413.

⁹⁹ *Гречанюк Н.М., Ляхович А.А., Шломин В.С.* Указ. соч. – С. 528–538; *Лебедько В.Г.* Указ. соч. – С. 276; Український національно-визвольний рух. Березень-листопад 1917 року. – К., 2003. – С. 877; *Козлов Д.* Примечания...; *Лорей Г.* Указ. соч. – С. 423–426.

¹⁰⁰ Перемирие // Южная мысль. – 1917. – 6.12; Советско-германские отношения от переговоров в Брест-Литовске до подписания Рапальского договора. – М., 1968. – С. 75–80; *Лорей Г.* Указ. соч. – С. 427–428.